

บทที่ ๓

วิเคราะห์คำว่า “ธรรม” ตามบริบทของคาถา

จากการสำรวจคาถาธรรมบท จำนวน ๔๒๓ คาถา มีคำว่า “ธรรม” อยู่ทั้งสิ้นจำนวน ๔๙ คาถา ในจำนวนนั้น คำว่า “ธรรม” ปรากฏหลายลักษณะ มีทั้งที่เป็นคำศัพท์เดี่ยวโดด ๆ มีทั้งที่นำไปสนธิกับศัพท์อื่นดังได้กล่าวมาแล้ว รวมทั้งสิ้น ๖๘ ครั้ง ในจำนวนนี้ ผู้วิจัยได้วิเคราะห์ความหมายตามบริบทดังรายละเอียดจะได้กล่าวโดยลำดับต่อไป

๓.๑ ความหมายคำว่า “ธรรม” ตามบริบทคาถา

เพื่อสะดวกในการศึกษา ได้จัดหมวดหลักธรรมที่พบตามบริบทของคาถาออกเป็น ๒ กลุ่ม คือ กลุ่มที่เป็นหลักธรรมเฉพาะ ระบุชื่อธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งตรงตัว และกลุ่มหลักธรรมทั่วไป ไม่ได้ระบุรายละเอียดของชื่อธรรม

๓.๑.๑ หมวดหลักธรรมเฉพาะ

คำว่า หลักธรรมเฉพาะในที่นี้ หมายถึง หลักธรรมที่ระบุหัวข้อธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งลงไป ชัดเจนเป็นการเฉพาะ มีจำนวนทั้งสิ้น ๑๒ คำ ซึ่งในจำนวน ๑๒ คำนี้ ระบุถึงหลักธรรมเฉพาะ ๘ หัวข้อธรรม ดังนี้

๑) โยนิโสมนสิการ พบว่าใช้ในความหมายนี้ ในคาถาที่ ๑๔๔ มีรูปคาถาดังนี้

อสุส ยถา ภโทร กสานิวิฏฐุ
อาตปิโน สฺเวคฺโค โภวถ
สทฺธาย สึเลน จ วิริเยน จ
สมาธิना ธมฺมวินิจฺจนเณน จ
สมปนฺนวิชาจรณา ปติสฺสตา
ชหิสฺสสทฺททุกฺขมิตฺถํ อนุปฺปกั^๑

แปล: เธอทั้งหลายจงมีความเพียร และมีสังเวคธรรม เหมือนม้าดีที่ถูกลงสั้ เธอทั้งหลายมีศรัทธา ศีล วิริยะ สมาธิ และธัมมวินิจจย สมบูรณ์ด้วยวิชาและจรณะ มีสติมั่นคง ก็จักละทุกข์มีประมาณไม่น้อยยนี้ได้

วิเคราะห์

การวินิจฉัยคำว่า ธรรม หมายถึง โยนิโสมนสิการ เพราะอาศัยบริบทว่า “มีศรัทธา ศีล วิริยะ สมาธิ และ.....วินิจจย สมบูรณ์ด้วยวิชา และจรณะ มีสติมั่นคง ก็จักละทุกข์มีประมาณไม่น้อยยนี้ได้”

^๑ พ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑๔๔/๔๒.

อภิปราย

เหตุที่ระบุงโยนิโสมนสิการ เพราะธรรมในคานานี้ ตั้งอยู่บนพื้นฐานการใคร่ครวญ ไตร่ตรอง วินิจฉัย หรือตัดสินใจอย่างใดอย่างหนึ่ง ในอรรถกถาธรรมบทจึงขยายความสั้น ๆ ว่า “รู้จักเหตุที่ควรและไม่ควร”^๒

อีกเหตุผลหนึ่งที่ทำให้วินิจฉัยได้เช่นนั้น ก็คือการปรารภเหตุในการตรัสพระคานานี้

พระพุทธเจ้าทรงปรารภพระปิโณดิกเถระ ซึ่งเบื้องหลังเป็นคนอนาถา ขอดทานเลี้ยงชีวิต แต่ได้พระอาณนทช่วยสงเคราะห์ พาเข้ามาบวชในพระพุทธศาสนา ครั้นบวชแล้วก็กระสันอยากสึก จึงไปหาท่อนผ้าและกระเบื้องของทานเก่าที่พระอาณนทเก็บเอาไว้ พอไปถึงก็นึกละอายใจ ทำการสอนตนเองแล้วก็กลับมา ครั้นอยู่ได้ไม่นานก็กระสันอยากสึกอีก กลับไปกลับมาอย่างนี้หลายครั้ง สุดท้ายเกิดความสังเวชสลดใจ และใช้ท่อนผ้านั้นเป็นอารมณ์ สอนตนจนได้บรรลุพระอรหันต์^๓

๒) อริยสัจ พบว่าใช้ในความหมายนี้ ในคานาที่ ๒๕๔ มีรูปคานาดังนี้

น ตาวตา ธมมธโร	ยาวตา พหุ ภาสติ
โย จ อปฺปมปิ สุตวาน	ธมฺมํ กาเยน ปสฺสติ
ส เว ธมมธโรโหติ	โย ธมฺมํ นปฺปมชฺชติ ^๔

แปล: บุคคลไม่เชื่อว่าผู้ทรงธรรมเพียงเพราะพูดมาก ส่วนผู้ใดได้สดับตรับฟังธรรมน้อย แต่พิจารณาเห็นธรรมด้วยนามกาย ทั้งไม่ประมาทธรรมนั้น ผู้นั้นชื่อว่าผู้ทรงธรรม

วิเคราะห์

ธรรมในคานานี้ ปรากฏ ๔ ครั้ง เฉพาะที่บ่งความถึงอริยสัจ ปรากฏในบาทคานาว่า ธมฺมํ กาเยน ปสฺสติ โดยอาศัยบริบทที่ว่า “แต่พิจารณาเห็น.....ด้วยนามกาย”

อภิปราย

พิจารณาจากบริบทของนิทานที่ปรารภพระเถระผู้ทรงพระไตรปิฎกกับพระเถระผู้ได้บรรลุธรรมแล้ว พระพุทธเจ้าทรงปฏิเสธที่จะเรียกพระผู้ทรงพระไตรปิฎกว่า เป็นผู้ทรงธรรม^๕ ขณะที่พระกุกกานเถระ แม้ไม่ได้ทรงพระไตรปิฎก แต่รู้แจ้งแทงตลอดสังขธรรมแล้ว ทรงเรียกว่า เป็นผู้ทรงธรรม

ความแก้อรรถของคานานี้ พระพุทธโฆสจารย์อธิบายเชื่อมโยงความเป็นเหตุเป็นผลของคำ ว่า “ผู้ใดฟังธรรมแม้มีประมาณน้อย อาศัยธรรมะ อาศัยอรรถะ เป็นผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม กำหนดรู้สัจจะมีทุกข์เป็นต้น ชื่อว่าย่อมเห็นสังขธรรม ๔ ด้วยนามกาย ผู้นั้นแล ชื่อว่าเป็นผู้ทรงธรรม”^๖

^๒ พ.ธ.อ. ๑/๒/๓/๑๒๔.

^๓ พ.ธ.อ. ๑/๒/๓/๑๒๒.

^๔ พ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒๕๕/๖๑.

^๕ พ.ธ.อ. ๑/๒/๔/๗๔.

^๖ พ.ธ.อ. ๑/๒/๔/๗๕.

๓) **ชั้น ๕** พบว่าใช้ในความหมายนี้ ในคาถาที่ ๒๗๙ มีรูปคาถาดังนี้

สพเพ ธมมา อนตตาดิ ยทา ปญญาเย ปสฺสตี
อถ นิพพินฺนติ ทุกฺเข เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา.^๗

แปล: เมื่อใด อริยสาวกพิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่า ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตา เมื่อนั้น ย่อมหน่ายในทุกข์ นั่นเป็นทางแห่งความบริสุทธิ์

วิเคราะห์

ในคาถานี้ คำว่า ธรรม หมายถึง ชั้น ๕ ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ โดยอาศัยบริบทที่ว่า “อริยสาวกพิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่า.....ทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตา เมื่อนั้นย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์”

อภิปราย

บริบทของคาถานี้ พระพุทธเจ้าตรัสด้วยพระประสงค์จะแสดงธรรมให้เหมาะกับจริตของภิกษุ ๕๐๐ รูป เพราะเธอเหล่านั้น เคยเจริญไตรลักษณ์มาดีแล้วในศาสนาของพระพุทธเจ้าพระนามว่ากัสสปะ อรรถกถาธรรมบทจึงระบุว่า “สองบทว่า **สพเพ ธมมา** พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์เอาชั้น ๕ นี้เอง”^๘

อนึ่ง คำว่า ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตา สำนวนพระไตรปิฎกนิยมใช้ในความหมายกว้าง คือ ครอบคลุมสรรพสิ่ง เช่น ในสังยุตตนิกาย ชนธวารวรรค, ขุททกนิกาย เถรคาถา หมายถึงธรรมที่เป็นไปในภูมิ ๔ ทั้งหมด^๙ ขณะที่ในอรรถกถาวิสันุทเทศ แห่งขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค หมายถึงสังขตธรรม และอสังขตธรรมทั้งปวง ซึ่งหมายรวมถึงพระนิพพานด้วย^{๑๐}

ธรรม ในคาถานี้ แม้จะมีความหมายกว้าง ครอบคลุมสังขตธรรม และอสังขตธรรม ครอบคลุมภูมิ ๔ ทั้งหมด ดั่งนัยที่ยกมาเทียบเคียงทั้งจากพระไตรปิฎก และอรรถกถาข้างต้น อย่างไรก็ตาม ในที่นี้ พระพุทธเจ้านำมาแสดงเพื่อกระตุ้นเตือนอุปนิสัยของภิกษุ ๕๐๐ รูป ซึ่งเคยเจริญไตรลักษณ์มาแล้วในปางก่อน ความมุ่งหมายจึงจำกัดอยู่เพียงเพื่อส่งเสริมสมาปฏิบัติ ดังนั้น จึงอธิบายความระบุดังชั้น ๕

๔) **เจตสิก** พบว่าใช้ในความหมายนี้ในคาถาที่ ๑-๒ รูปคาถาดังนี้

(๑) มโนปฺพพงฺคมา ธมฺมา มโนเสฏฺฐา มโนมยา
มนสา เจ ปญฺเฐน ภาสตี วา กโรติ วา
ตโต นํ ทุกฺขมเนวติ จกฺกัว วหโต ปทํ.^{๑๑}

แปล: ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ ถ้าคนมีใจชั่ว ก็จะพุดชั่วหรือทำชั่วตามไปด้วย เพราะความชั่วนั้น ทุกข์ย่อมติดตามเขาไป

^๗ พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒๗๙/๖๔.

^๘ พุ.ธ.อ. ๑/๒/๔/๑๐๕.

^๙ ส.ช. (ไทย) ๑๓/๙๐/๑๗๑., ส.ช.อ. ๓/๓๐๕., พุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๕๙๔/๔๔๑., พุ.เถร.อ. ๒/๓/๓/๔๙๙.

^{๑๐} พุ.ปฎิ.อ. ๗/๑/๑๗๒.

^{๑๑} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑/๑๕.

เหมือนล้อหมุนตามรอยเท้าโคที่ลากเกวียนไป ฉะนั้น.

(๒) มโนปุพพังคมา ธมมา มโนเสฏฐา มโนมยา
มนสา เจ ปสนเนน ภาสตี วา กโรตี วา
ตโต น สุขมเนวติ จกุกว วหโต ปท.^{๑๒}

แปล: ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ ถ้าคนมีใจดี
ก็จะพูดดีหรือทำดีตามไปด้วยเพราะความดีนั้น สุขย่อมติดตามเขาไป
เหมือนเงาติดตามตัวเขาไป ฉะนั้น.

วิเคราะห์

ในคาถาที่ ๑- ๒ “ธรรมทั้งหลาย” หมายถึง “เจตสิกทั้งหลาย” โดยวิเคราะห์จากบริบทว่า
“.....มีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ”

อภิปราย

ในอรรถกถาธรรมบท พระพุทธโฆษาจารย์จำแนกความหมายของ “ธรรมทั้งหลาย” ไว้ ๔
ประการ ได้แก่ คุณธรรม เทศนาธรรม ปรีชาธรรม และนิสสัตตนิชชีวธรรม พร้อมกับระบุว่า ธรรม
ทั้งหลายในที่นี้ มีพระประสงค์หมายเอา นิสสัตตนิชชีวธรรมเท่านั้น โดยอธิบายความเพิ่มเติมว่า คืออรูป
ชั้น ๓ ประการ ได้แก่ เวทนาขันธ สัญญาขันธ และสังขารขันธ^{๑๓}

สรุปว่า ในคาถาที่ ๑-๒ นี้ ธรรมทั้งหลาย หมายถึง เจตสิกทั้งหลาย โดยคาถาแรกหมายเอา
เจตสิกฝ่ายอกุศล ส่วนคาถาหลัง หมายเอาเจตสิกฝ่ายกุศล

๕) **กรรมนิยาม** พบว่าใช้ในความหมายนี้ ในคาถาที่ ๕ มีรูปคาถาดังนี้

น หิ เวเรน เวรานิ สมมตัสส กุทาจน
อเวเรน จ สมมตนิ เอส ธมโม สนนตโน.^{๑๔}

แปล: เพราะว่าในกาลไหน ๆ เวนทั้งหลายในโลกนี้ ย่อมไม่สงบระงับด้วยเวร แต่เวรทั้งหลาย
ย่อมสงบระงับด้วยการไม่จองเวร นี่เป็นธรรมเก่า

วิเคราะห์

ในคาถานี้ คำว่า ธรรม หมายถึง กรรมนิยาม โดยอาศัยบริบทว่า “เวรย่อมไม่สงบระงับด้วยเวร
แต่เวรทั้งหลายย่อมสงบระงับด้วยการไม่จองเวร”

^{๑๒} พ.ธ.(ไทย)๒๕/๒/๑๕.

^{๑๓} พ.ธ.อ. ๑/๒/๑/๓๑.

^{๑๔} พ.ธ.(บาลี) ๒๕/๕/๑๖.

อภิปราย

ในอรรถกถาธรรมบทได้ไขความถึง มรรคาที่พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระ
ชีณาสพทั้งหลายเดิน^{๑๕}

ในพระไตรปิฎกพบข้อความกล่าวถึงเรื่องเวรย่อมระงับด้วยการไม่จองเวร ทั้งในพระวินัย
ปิฎก^{๑๖} และสุตตันตปิฎก^{๑๗} มีชาดก ๒ เรื่อง คือทิสติโกศลชาดก^{๑๘} และโกสัมพียชาดก^{๑๙} รูปคาถาล้ำ
กับที่ปรากฏในธรรมบท จึงยกเอาไว้ ไม่นำมาแสดง

นอกจากนั้น ยังมีคาถาที่มีเนื้อหาอื่นนอกจากนี้ แต่ระบุว่าเป็นธรรมเก่า คัดมาเป็นตัวอย่าง
เทียบเคียง เช่น

คนเหล่าใด เมื่อของมีน้อยก็แบ่งให้
เหมือนคนเดินทางไกลแบ่งของให้เพื่อนร่วมทาง
เมื่อคนเหล่าอื่นตาย คนเหล่านั้นชื่อว่าไม่ตาย
นี้เป็นธรรมเก่า^{๒๐}
มาเกิดท่าน ประเดี๋ยวเราจะไปกัน
พระราชผู้เป็นใหญ่ได้ทรงพระราชทานท่านให้แก่ข้าพเจ้าแล้ว
ขอท่านจงปฏิบัติสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่ข้าพเจ้าเท่านั้น
นี้เป็นธรรมเก่า^{๒๑}
เจตบุตร ท่านจงฟังเราก่อน พรหมณ์ผู้เป็นทูตไม่ควรฆ่า
เพราะฉะนั้น เขาจึงไม่ฆ่าทูต นี่เป็นธรรมเก่า^{๒๒}

ท้ายคาถาดังนี้ ระบุเป็น “ธรรมเก่า” (เอส ธมโม สนนตโน) คล้ายกับรูปคาถาในธรรมบท
เหตุนี้สำนวนแปลภาษาอังกฤษ จึงมักนิยมแปลว่า “กฎ”^{๒๓} ความหมายใกล้เคียงกับคำว่า นิยาม คือ

^{๑๕} ขุ.ธ.อ.๑/๒/๑/๗๔. สำนวนบาลีว่า เอส ธมโม สนนตโนติ เอส อเวเรน เวรวุปสมนสงขาโต โปธกโก
ธมโม สพเพสํ พุทธปัจเจกพุทธชีณาสวานํ คตมคโคติ.

^{๑๖} วิ.ม.หา. (บาลี) ๒/๒๔๗/๓๓๖.

^{๑๗} ม.อ. (บาลี) ๑๔/๔๔๓/๒๙๗.

^{๑๘} ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๑๕/๒๒๐.

^{๑๙} ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๔/๓๐๒.

^{๒๐} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๓๒/๓๘.

^{๒๑} ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๔๕๘/๔๑๑.

^{๒๒} ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๑๘๗๒/๔๙๒.

^{๒๓} ดูสำนวนแปลของ S.Radhakrishnan, The Dhammapada, p. 60. สำนวนแปลของ
Buddharakkhita, The Dhammapada: The Buddha's Path of Wisdom, (Sri Lanka: Buddhist
Publication Society Candy, 1985), p. 18. และสำนวนแปลของ Max Müller, The Dhammapada and Sutta
Nipata Sacred Books of the East, Vol. x, p. เป็นต้น

ความเป็นแน่นอน ซึ่งในอรรถกถาที่มุนิกาย มหาวรรค จำแนกไว้ ๕ ประการ ได้แก่ ธรรมเนียม อุตุเนียม พิษเนียม จิตเนียม และธรรมเนียม^{๒๔}

สรุปว่า ธรรมเก่าในบริบทของคานานี้ หมายถึงธรรมเนียม คือเป็นความแน่นอนเกี่ยวกับการให้ผลของกรรม

๖) โทสะ พบว่าใช้ในความหมายนี้ในคานาที่ ๒๔๘ มีรูปคานาดังนี้

เอว โภ บุริส ชานาหิ ปาปธมมา อสณญตา
มา ตั โลโก อธมโม จ จิริ ทุกขาย รนญุ.^{๒๕}

แปล: ท่านผู้เจริญ ขอท่านจงรู้อย่างนี้ว่า ผู้มีบาปธรรมทั้งหลาย มักไม่สำรวม
ขอโทษ และอธรรม อย่าอย่าท่านให้เป็นทุกข์ตลอดกาลนานเลย

วิเคราะห์

ในคานานี้ปรากฏ ๒ คำ คือ ปาปธมมา และ อธมโม เฉพาะ อธมโม ในบาทคาถาว่า มา ตั โลโก อธมโม จ หมายถึง โทสะ โดยอาศัยบริบทที่ว่า “ขอโทษ และ.....อย่าอย่าท่านให้เป็นทุกข์”

อภิปราย

คำว่า อธมโม มีความหมายพิเศษ ใช้ระบุถึง โทสะ^{๒๖} เข้าใจว่า เนื่องด้วยข้อจำกัดของคณะฉันท์ เพราะคำว่า โมห- ไม่สามารถวางในตำแหน่งดังกล่าวได้ รูปคาถาจึงใช้คำว่า อธมโม เพื่อสื่อความหมายถึงโทสะ

๗) ความเที่ยงธรรม พบว่าใช้ในความหมายนี้ ในคานาที่ ๒๕๖, ๒๕๗ มีรูปคานาดังนี้

(๑) น เตน โหติ ธมมฐุสฺส เยนตถ สหสา นเย
โย จ อตถ อนตถญจ อโก นิจเจยย ปณฺธิโต.
(๒) อสาหเสน ธมเมน สเมน นยตี ปเร
ธมมสฺส คฺคฺโต เมธาวิ ธมมฐุสฺสตี ปจฺจจติ.^{๒๗}

แปล: ผู้ที่ตัดสินคดีโดยผลิผลามไม่ชื่อว่า ผู้ตั้งอยู่ในธรรม ส่วนผู้ใดเป็นบัณฑิต
วินิจฉัยคดีเหตุแห่งคดีทั้งที่เป็นจริงและไม่เป็นจริงทั้งสอง พินิจพิจารณาผู้อื่นโดยไม่
ผลิผลาม โดยเที่ยงธรรม โดยสม่ำเสมอ ผู้มีปัญญา มีธรรมคุ้มครองนั้น เราเรียกว่า
ผู้ตั้งอยู่ในธรรม

วิเคราะห์

ในคานานี้ คำว่า ธรรม ปรากฏรูปศัพท์บาลี ๔ ครั้ง มีความหมายอย่างเดียวกันคือ ความเที่ยงธรรม โดยอาศัยบริบทที่ว่า “ผู้ตัดสินคดีโดยผลิผลามไม่ชื่อว่าตั้งอยู่ใน.....”, และ “พินิจพิจารณาผู้อื่นโดยไม่ผลิผลาม โดยเที่ยง.....โดยสม่ำเสมอ”

^{๒๔} ที.มหา.อ. ๒/๑/๑๐๐.

^{๒๕} พ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒๔๘/๖๐.

^{๒๖} พ.ธ.อ. ๑/๒/๔/๓๗.

^{๒๗} พ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒๕๖, ๒๕๗/๖๑.

อภิปราย

ธรรมในคานานี้ ปรากฏ ๔ ครั้ง คือ ฌมมกุโธ ๒ ครั้ง, ฌมเมน ๑ ครั้ง และ ฌมมสสุ ๑ ครั้ง ความเหมือนกันหมดทั้ง ๔ คำ คือ ความเที่ยงธรรม ซึ่งเป็นคุณธรรมสำคัญสำหรับผู้พิพากษาที่ทำหน้าที่ตัดสินคดีความต่าง ๆ

ในการอธิบายความคานานี้ พระพุทธโฆสจารย์เก็บศัพท์เพียง ๓ คำ คือ ฌมมกุโธ, ฌมเมน, และฌมมสสุ

ฌมมกุโธ ระบุถึงบุคคลผู้ตั้งอยู่ในธรรมเครื่องวินิจัย^{๒๘} ฌมเมน ระบุถึงธรรมเครื่องวินิจัย คือ การเว้นจากอคติ ๔ ประการ มีฉันทาคติ เป็นต้น^{๒๙} ซึ่งถือเป็นหลักธรรมสำคัญที่ทำให้การตัดสินเป็นไปด้วยความถูกต้องและยุติธรรม ขณะที่ ฌมมสสุ อธิบายความโยงถึงผู้ที่ธรรมเครื่องวินิจัยคุ้มครอง หรือรักษาแล้ว^{๓๐}

กล่าวได้ว่า การแจกแจง ธรรมในคานานี้ เป็นไปตามกระบวนการ หรือขั้นตอน กล่าวคือ เบื้องต้น ระบุถึงผู้ทำหน้าที่ตัดสินคดีความที่ดี (ฌมมกุโธ) ต่อมาระบุถึงคุณธรรมสำคัญที่จะทำให้การทำหน้าที่ตัดสินคดีความเป็นไปด้วยความถูกต้อง ยุติธรรม มีการเว้นอคติ ๔ เป็นต้น (ฌมเมน) ปฏิบัติได้เช่นนี้ เท่ากับว่าสามารถให้ความเป็นธรรมได้ (ฌมมสสุ คุตุโต) สุดท้ายก็จะได้รับการยกย่อง หรือยอมรับว่าเป็นผู้พิพากษาที่ดี (ฌมมกุโธ)

อนึ่ง บริบทของคานานี้ พระพุทธเจ้าตรัสปรารภเรื่องมหาอำมาตย์รับสินบน และตัดสินคดีโดยขาดหลักนิติธรรม ทำให้ผู้แพคดีได้รับความไม่เป็นธรรม และเดือดร้อน ทำให้พระภิกษุนำเรื่องไปกราบทูลให้พระพุทธองค์ทรงทราบ^{๓๑}

๘) **สัจจะ** พบว่าใช้ในความหมายนี้ ในคานาที่ ๑๗๖ มีรูปคานาดังนี้

เอกัง ฌมมํ อตฺตสฺส มุสาวาทิสฺส ชนฺตฺโน
 วิติณฺณปรโลกสฺส นตฺถิ ปาปํ การิยํ^{๓๒}

แปล: บุคคลผู้ล่วงละเมิดธรรมอย่างหนึ่ง ผู้มักกล่าวเท็จ ปฏิเสธปรโลก จะไม่ทำบาปไม่มี

บทวิเคราะห์

ในคานานี้ ธรรม หมายถึง คำสัตย์ หรือสัจจะ โดยอาศัยบริบทที่ว่า “ผู้ล่วงละเมิด.....อย่างหนึ่ง ผู้มักกล่าวเท็จ.....จะไม่ทำบาป ไม่มี”

^{๒๘} พ.ร.บ.๑/๒/๔/๖๙.

^{๒๙} พ.ร.บ.๑/๒/๔/๗๐.

^{๓๐} พ.ร.บ.๑/๒/๔/๗๐.

^{๓๑} พ.ร.บ. ๑/๒/๔/๖๘.

^{๓๒} พ.ร.บ. (บาลี) ๒๕/๑๗๖/๔๘.

อภิปราย

อรรถกถาธรรมบท พระพุทธโฆสจารย์ยกนิทานประกอบเรื่อง เป็นอดีตชาติของนางกัญจมาณวิกา เคยเป็นพระมเหสีร่วมพระมารดาพระโพธิสัตว์ มีความประสงค์จะเสพอสังฆกรรมกับพระโพธิสัตว์ แต่ถูกพระโพธิสัตว์ปฏิเสธ จึงทรงแกล้งทำพระวรกายให้เศร้าหมอง นอนบรรทมอยู่ ครั้นถูกพระราชตรัสถาม ก็เพ้อทูลว่าถูกพระโพธิสัตว์ทำมีดมีร้าย ทรงพิโรธ มิได้ทันสอบสวนก็รับสั่งให้สำเร็จโทษด้วยการจับพระโพธิสัตว์ไปทิ้งลงเหว ครั้นต่อมาทราบความจริงเข้า จึงรับสั่งให้จับพระมเหสีไปทิ้งลงเหว^{๓๓}

ก่อนตรัสคานานี้ ได้ทรงปรารภกับภิกษุทั้งหลายว่า “ภิกษุทั้งหลาย ก็ขึ้นชื่อว่าบาปกรรม อันบุคคลผู้ละคำสัตย์ ซึ่งเป็นธรรมอย่างเอกแล้ว ตั้งอยู่ในมุสาวาท ผู้มีปรโลกอันสละแล้ว ไม่พึงทำย่อมไม่มี”^{๓๔}

โดยความคือ ถ้าบุคคลไร้สัจจะเสียแล้ว ย่อมสามารถกระทำความชั่วอย่างอื่นได้ เหมือนอดีตชาติของนางกัญจมาณวิกา

อนึ่ง คำว่า **ธรรมอย่างหนึ่ง** สำนวนพระไตรปิฎกใช้ระบุถึงข้อธรรมแตกต่างกันตามบริบท เช่น บางครั้งหมายถึงเอาตัตถา ดังพระพุทธพจน์ว่า “ตัตถาเป็นธรรมอย่างหนึ่งซึ่งโลกทั้งหมดตกอยู่ในอำนาจ”^{๓๕} บางครั้งหมายถึงเอาความไม่ประมาท ดังพระพุทธพจน์ว่า “มหาบพิตร ธรรมอย่างหนึ่งที่ยึดประโยชน์ในปัจจุบัน และประโยชน์ในภายหน้าไว้ได้ คือ ความไม่ประมาท”^{๓๖} บางครั้งหมายถึงเอาความโลภ ดังพระพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายละธรรมอย่างหนึ่งคือโลภะได้ เราขอรับรองความเป็นอนาคามีของเธอทั้งหลาย”^{๓๗} เป็นต้น

๓.๑.๒ หมวดหลักธรรมทั่วไป

คำว่า หลักธรรมทั่วไป หมายถึง หลักธรรมที่ไม่ได้ระบุหัวข้อธรรมใดข้อธรรมหนึ่งเป็นการเฉพาะ กล่าวเพียงรวม ๆ จากการศึกษาวិเคราะห์ พบจำนวนทั้งสิ้น ๕๖ คำ ซึ่งในจำนวนนี้ จัดเข้าในหมวดหมู่ของธรรม ๑๓ ข้อ ดังต่อไปนี้

๑) **พระธรรม ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์** พบว่าใช้ในความหมายนี้ในคาถาที่ ๒๗๓ มีรูปคาถาดังนี้

มคคานภูจฺจคิโก เสฏฺโฐ สจฺจานํ จตุโร ปทา
 วิราโค เสฏฺโฐ ธมฺมานํ ทิปทานญจ จกฺขุมา.^{๓๘}

^{๓๓} พุ.ธ.อ. ๑/๒/๓/๒๕๙.

^{๓๔} พุ.ธ.อ. ๑/๒/๓/๒๖๐.

^{๓๕} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๖๓/๗๔.

^{๓๖} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๒๘/๑๕๑.

^{๓๗} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๒๕/๑/๓๔๕.

^{๓๘} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒๗๓/๖๔.

แปล: บรรดามรรค มรรคมืองค์ ๘ ประเสริฐที่สุด บรรดาสัจจะ อริยสัจ ๔
 ประเสริฐที่สุด บรรดาธรรม วิราคะธรรม ประเสริฐที่สุด บรรดาสัตว์สองเท้า
 ตถาคตผู้มีจักขุ ประเสริฐที่สุด

วิเคราะห์

ในคานานี้ ธรรม หมายถึง พระธรรมคำสั่งสอนทั้งหมด ๘๔,๐๐๐ พระธรรมชั้น ๓ โดยอาศัย
 บริบทที่ว่า “บรรดา.....วิราคะธรรมประเสริฐที่สุด”

อภิปราย

พิจารณาจากบริบท วิราคะธรรมเพ่งถึงพระนิพพาน เมื่อตรัสว่า นิพพานประเสริฐที่สุดใน
 บรรดาธรรมทั้งหลาย เป็นอันเข้าใจได้ว่า บรรดาธรรมทั้งหลายที่อ้างถึงนี้ มีความหมายถึงพระธรรมคำสั่ง
 สอนทั้งหมด ๘๔,๐๐๐ พระธรรมชั้น ๓

และเพื่อให้ครอบคลุมเนื้อหาของธรรมทั้งหมด พระพุทธโฆสจารย์จึงแจกถึงสังฆธรรม
 และอสังฆธรรม เนื้อความในอรรถกถาธรรมบทมีดังนี้

บาทคาลาว่า วิราโค เสฏโฐ ธมมานิ ความว่า บรรดาธรรมทั้งปวง วิราคะ กล่าวคือพระ
 นิพพาน ชื่อว่าประเสริฐ เพราะพระพุทธรพจน์ว่า ภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายที่ปัจจัยปรุง
 แต่งก็ดี ที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่งก็ดี มีประมาณเพียงไร, บรรดาธรรมเหล่านั้นวิราคะเรากล่าวว่าเป็น
 ยอด^{๓๙}

๒) บทธรรม/หัวข้อธรรม พบว่าใช้ในความหมายนี้ ในคานาที่ ๑๐๒,๑๐๙ มีรูปคานาดังนี้

(๑) โย จ คาลา สติ ภาเส อนตลปทสยหิตา
 เอกัมมปทํ เสยโย ยํ สุตวา อุปสมมติ.^{๔๐}

แปล: ธรรมะบทหนึ่ง ที่คนฟังแล้วสงบระงับได้ ย่อมดีกว่าคาลาที่ไร้ประโยชน์ตั้ง
 ๑๐๐ คาลา

วิเคราะห์

ในคานานี้ คำว่า ธรรม หมายถึง หัวข้อธรรม โดยอาศัยบริบทว่า “.....บทหนึ่ง ที่คนฟังแล้ว”

อภิปราย

บทธรรมในคานานี้ เป็นการแสดงความหมายโดยรวม ไม่ระบุหัวข้อธรรมใดหัวข้อธรรมหนึ่งเป็น
 การเฉพาะ อรรถกถาธรรมบทจึงใช้วิธีการยกตัวอย่างว่า บทธรรมคือความไม่เพ่งเล็ง, บทธรรมคือความไม่
 ปองร้าย, บทธรรมคือความระลึกชอบ, บทธรรมคือความตั้งใจชอบ^{๔๑} จากนั้นระบุต่อไปอีกว่า ธรรมะแม้

^{๓๙} พุ.ธ.อ.๑/๒/๔/๑๐๑.

^{๔๐} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑๐๒/๓๕.

^{๔๑} พุ.ธ.อ. ๑/๒/๒/๔๔๓.

เพียงบทเดียว ประเสริฐกว่าคาถาที่ไร้ประโยชน์แม้ตั้ง ๑๐๐ คาถา เพราะสามารถสงบระงับกิเลส หรือดับทุกข์ได้

นัยแห่งคาถานี้ ทรงแสดงเชิงเปรียบเทียบเกี่ยวกับวาทะที่นางกุนทลเกสได้เล่าเรียนกับปรีพพาชก แม้จะมากมาย แต่ก็ไม่ทำให้นางพ้นจากความดับทุกข์ได้ ขณะที่ได้ฟังธรรมจากพระสารีบุตรเพียงคาถาเดียว กลับได้บรรลุพระอรหันต์ ทั้งนี้เพื่อรับรองว่า ข้อธรรมที่เป็นไปเพื่อความดับทุกข์แม้เพียงบทเดียว ประเสริฐกว่าคาถานับร้อยพันที่ไม่เป็นไปเพื่อความดับทุกข์

(๒) อภิวัตนสีลิสส นิจจํ วุฑฒาปจายโน
จตตารโธ ธมมา วฑฒนติ อายุ วณฺเณ สุขํ พลํ^{๔๒}

แปล: ธรรม ๔ ประการ คือ อายุ วรรณะ สุขะ พละ ย่อมเจริญแก่ผู้กราบไหว้
ผู้อ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่ เป็นนิตย

วิเคราะห์

ในคาถานี้ คำว่า ธรรม หมายถึง หัวข้อธรรม โดยอาศัยบริบทว่า “.....ประการ คือ อายุ วรรณะ สุขะ พละ.....”

อภิปราย

ธรรมในคาถานี้ ใช้ในความหมายเฉพาะ เพ่งถึงหัวข้อธรรม ๔ ประการ คือ อายุ วรรณะ สุขะ พละ

ในอรรถกถาไม่ได้อธิบายความหมายไว้โดยตรง เพียงแต่อธิบายให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างหัวข้อธรรมเหล่านี้ว่า เมื่อธรรมใดเจริญ ธรรมที่เหลือก็เจริญขึ้นตาม^{๔๓}

อนึ่ง รูปแบบของการใช้ธรรมให้มีความหมายเฉพาะเช่นนี้ มีปรากฏในพระไตรปิฎกหลายแห่ง และนิยมนำศัพท์เฉพาะนั้นมาวางไว้หน้า หรือหลังคำว่าธรรม เช่น “กุสลา ธมมา, อกุสลา ธมมา, อพยากตา ธมมา”^{๔๔} หรือ “อิมะ โข ปณายสมฺมนโต ตีส นิสฺสคฺคิยา ปาจิตฺติยา ธมมา อุทเทสํ อากฺขณฺติ ฯ”^{๔๕} เป็นต้น

หากต้องการให้มีความหมายระบุถึงธรรมหลายประเภท ก็ใช้วิธีการอย่างเดียวกัน เช่น

บุคคลอยู่ครองเรือนประกอบด้วยศรัทธา
มีธรรม ๔ ประการนี้ คือ สัจจะ ธรรม จิตี จาคะ
ละโลกนี้ไปแล้ว ย่อมไม่เศร้าโศก^{๔๖}

^{๔๒} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑๐๙/๓๖.

^{๔๓} พุ.ธ.อ. ๑/๒/๒/๔๖๓.

^{๔๔} อภิ.ส. (บาลี) ๓๔/๑/๑.

^{๔๕} วิ.มหา. (บาลี) ๒/๑/๑.

^{๔๖} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๔๖/๓๕๔.

พระโสดาบันนั้นละธรรม ๓ ประการ คือ
 สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาสได้อย่างสิ้นเชิง
 พร้อมกับการบรรลุโสดาปัตติมรรค^{๔๗}

ดั่งนี้ ๓) **เทศนาธรรม** พบว่าใช้ในความหมายนี้ ในคาถาที่ ๘๒, ๑๘๒, ๑๙๔, ๓๕๔, ๓๖๓ มีรูปคาถา

(๑) ยถาปิ รหโธ คมภีโร วิบุปสนโน อนาวีโล
 เอว ธมมานิ สุตวาน วิบุปสีทนติ ปณติตา.^{๔๘}

แปล: บัณฑิตทั้งหลายฟังธรรมแล้ว ย่อมผ่องใส ดุจห้วงน้ำที่ลึก ไสสะอาด
 ไม่ขุ่นมัว ฉะนั้น

วิเคราะห์

ในคาถานี้ คำว่า ธรรม หมายถึง เทศนาธรรม โดยอาศัยบริบทที่ว่า “บัณฑิตทั้งหลายฟัง.....
 แล้ว ย่อมผ่องใส”

อภิปราย

ในอรรถกถาธรรมบท พระพุทธโฆสจารย์อธิบายความหมายของธรรมในคาถานี้ไว้ชัดเจนว่า
 หมายถึงเทศนาธรรม โดยยกพุทธาธิบายมาอ้างว่า

ห้วงน้ำนั้น ชื่อว่า ไสแจ้ว เพราะเป็นน้ำไม่อากุล ชื่อว่า ไม่ขุ่นมัว เพราะเป็นน้ำไม่หวนไหว ฉะนั้น;
 ๆ บัณฑิตทั้งหลาย ฟังเทศนาธรรมของเราแล้ว ถึงความเป็นผู้มีจิตปราศจากอุปกิเลส ด้วยสามารถ
 แห่งมรรคมีโสดาปัตติมรรคเป็นต้น ชื่อว่า ย่อมผ่องใส ฉะนั้น, ส่วนท่านผู้บรรลุพระอรหัตแล้วย่อม
 เป็นผู้ผ่องใสโดยส่วนเดียวแล^{๔๙}

(๒) กิจโน มนุสสปฏิลาโก กิจนํ มจฺจาน ชีวิตํ
 กิจนํ สทฺธมมสฺสวณํ กิจโน พุทฺธานมฺปปาโท.^{๕๐}

แปล: การได้เกิดมาเป็นมนุษย์ก็นับว่ายาก การดำรงชีวิตอยู่ของเหล่าสัตว์ก็นับว่า
 ยาก การที่จะได้ฟังสัทธรรมก็นับว่ายาก การที่พระพุทธเจ้าทั้งหลายจะเสด็จอุบัติขึ้นก็
 ยิ่งยาก

วิเคราะห์

ในคาถานี้ คำว่า ธรรม หมายถึง เทศนาธรรม โดยอาศัยบริบทว่า “การได้ฟัง.....ก็นับว่ายาก”

^{๔๗} พ.ศ. (ไทย) ๒๕/๒๓๓/๕๕๕.

^{๔๘} พ.ศ. (บาลี) ๒๕/๘๒/๓๑.

^{๔๙} พ.ศ.อ. ๑/๒/๒/๓๔๘.

^{๕๐} พ.ศ. (บาลี) ๒๕/๑๘๒/๔๙.

อภิปราย

ในอรรถกถาธรรมบท พระพุทธโฆสาจารย์ไม่ได้แสดงความหมายไว้โดยตรง แต่สามารถวิเคราะห์ได้จากบริบทที่อ้างถึง กล่าวคือเหตุผลที่แสดงว่า “การฟังพระสัทธรรมนั้นยาก เพราะค่าที่บุคคลผู้แสดงธรรมหาได้ยาก^{๕๑}

อนึ่ง คำว่า เทศนาธรรม หมายถึงพระธรรมคำสอนรวม ๆ ไม่ได้ระบุเฉพาะว่าเป็นธรรมหมวดใด เรื่องใด หรือชุดใด เพราะโดยข้อเท็จจริง ผู้แสดงย่อมคัดสรรหลักธรรมที่คู่ควรแก่อัธยาศัยของผู้ฟังเป็นคราว ๆ ไป

(๓) สุโข พุทธามนุปาโท สุขา สทฺธมฺมเทศนา
สุขา สงฺฆสฺส สามคฺคี สมคฺคานํ ตโป สุโข.^{๕๒}

แปล: การเกิดขึ้นของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย เป็นเหตุนำสุขมาให้ การแสดง
สัทธรรม เป็นเหตุนำสุขมาให้ ความสามัคคีของหมู่ เป็นเหตุนำสุขมาให้
ความเพียรของคนที่สามัคคีกัน เป็นเหตุนำสุขมาให้

วิเคราะห์

ในคานานี้ คำว่า ธรรม หมายถึงเทศนาธรรม โดยอาศัยบริบทที่ว่า “การแสดง.....เป็นเหตุนำ
สุขมาให้”

อภิปราย

ในอรรถกถาธรรมบท พระพุทธโฆสาจารย์ขยายความว่า “สัตว์ทั้งหลายผู้มีทุกข์มีชาติเป็นต้น
เป็นธรรม อาศัยการแสดงธรรมของสัตบุรุษ ย่อมพ้นจากทุกข์ทั้งหลายมีชาติเป็นต้น เหตุใด เหตุนั้น
การแสดงธรรมของสัตบุรุษจึงชื่อว่าเป็นเหตุนำสุขมา”^{๕๓}

บริบทก่อนตรัสพระคานานี้ ทรงปรารภภิกษุทั้งหลายนั่งสนทนากันเรื่องความสุขแบบไหนสุด
ยอด บ้างก็บอกว่าสุขในราชสมบัติ สุขเกิดจากกาม สุขเกิดจากการบริโภค ขณะที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า สุข
เหล่านั้นล้วนเป็นไปเพื่อการเวียนว่ายในวัฏฏะทุกข์ทั้งสิ้น^{๕๔} จึงตรัสถึงความสุขที่เป็นไปเพื่อประโยชน์
เกื้อกูล ๔ ประการ คือการอุปบัติขึ้นของพระพุทธเจ้า การฟังพระสัทธรรม ความสามัคคี และความเพียร
ของคนที่สามัคคีกัน

(๔) สพฺพทานํ ธมฺมทานํ ชินาติ
สพฺพรสํ ธมฺมรโส ชินาติ
สพฺพรติ ธมฺมรติ ชินาติ

^{๕๑} พุ.ธ.อ. ๑/๒/๓/๓๓๐.

^{๕๒} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑๙๔/๕๑.

^{๕๓} พุ.ธ.อ. ๑/๒/๓/๓๕๓.

^{๕๔} พุ.ธ.อ. ๑/๒/๓/๓๕๒.

ตณฺหกุขโย สพฺพทุกฺโข ชินาติ.^{๕๕}

แปล: การให้ธรรม ชนะการให้ทั้งปวง รสแห่งธรรม ชนะรสทั้งปวง
ความยินดีในธรรม ชนะความยินดีทั้งปวง ความสันตติหา ชนะทุกข์ทั้งปวง

วิเคราะห์

ธรรมในพระคานานี้ปรากฏ ๓ ครั้ง เฉพาะที่มีความหมายถึงเทศนาธรรม คือบาทคาถาที่ ๑
รูปคาถาว่า สพฺพทานํ ธมฺมทานํ ชินาติ ทั้งนี้โดยอาศัยบริบทว่า “การให้....ชนะการให้ทั้งปวง”

อภิปราย

เหตุผลที่ธรรมทานชนะการให้ทั้งปวง เพราะธรรมทาน ย่อมสามารถยังมรรค ผล นิพพาน ให้
เกิดขึ้น ทั้งทานอื่นนอกจากนี้ จะเกิดขึ้นได้ก็อาศัยการฟังแล้วเกิดศรัทธา^{๕๖}

ในพระไตรปิฎกแสดงการยกย่องธรรมทาน, รสแห่งธรรม และความยินดีในธรรมไว้ในที่ต่าง ๆ
คัดมาเป็นตัวอย่างเป็นตัวอย่างเทียบเคียงดังนี้ “ภิกษุทั้งหลาย ทาน ๒ อย่าง คือ อามิสทาน (การให้สิ่งของ)
และธรรมทาน (การให้ธรรม) บรรดาทาน ๒ อย่างนี้ ธรรมทานเป็นเลิศ”^{๕๗} ส่วนรสแห่งธรรม และ
ความยินดีในธรรม มีปรากฏอยู่ทั่วไปในพระไตรปิฎก แต่ไม่ปรากฏการเปรียบเทียบในลักษณะดังกล่าว
คาถาตรัสเชิงเปรียบเทียบในเรื่องธรรมทาน รสแห่งธรรม และความยินดีในธรรมจึงมีปรากฏเฉพาะใน
ธรรมบทเท่านั้น

(๕) โย มุขสณฺญโต ภิกฺขุ มนตภาณิ อนฺนุทโต
อตฺถิ ธมฺมญฺจ ทิเปติ มธฺรํ ตสฺส ภาสิต.^{๕๘}

แปล: ภิกษุรูปใดสำรวมปาก พูดโดยใช้มนตาเสมอ ไม่ฟังชาน แสดงแต่อรรถและ
ธรรมเท่านั้น ภาษิตของภิกษุนั้นไพเราะ

วิเคราะห์

ในคานานี้ ธรรม หมายถึง เทศนาธรรม โดยอาศัยบริบทที่ว่า “แสดงแต่อรรถ และ.....เท่านั้น
ภาษิตของภิกษุนั้นไพเราะ”

อภิปราย

บริบทของการตรัสคานานี้ ทรงปรารภพระภิกษุชื่อโกกาลิกะดำพระอัครสาวกทั้ง ๒ มรณภาพ
แล้วไปบังเกิดในนรก อาศัยปากของตน ทำความฉิบหายแก่ตนเอง จึงแสดงโทษของการไม่สำรวมอินทรีย
และอานิสงส์ของการสำรวมอินทรียแก่ที่ประชุมสงฆ์^{๕๙} ทั้งแสดงหลักการของการเทศนาเพื่อเป็นแนวทาง
สำหรับภิกษุทั้งหลายในการประกาศพระศาสนา

^{๕๕} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๓๕๔/๗๘.

^{๕๖} พุ.ธ.อ.๑/๒/๔/๓๒๖.

^{๕๗} พุ.อิตติ. ๒๕/๙๘,๑๐๐/๔๗๓,๔๗๗.

^{๕๘} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๓๖๓/๘๐.

^{๕๙} พุ.ธ.อ.๑/๒/๔/๓๕๓.

ในการอธิบายความคานี้ พระพุทธโฆสจารย์อธิบายว่า “บาทกาลว่า อดถิ ฌมณจ ที่เปติ ความว่า ย่อมแสดงอรรถแห่งภษิตและธรรมคือเทศนา”^{๖๐}

อนึ่ง ธรรมในคานี้มาคู่กับอรรถ พระพุทธโฆสจารย์อธิบายอรรถว่าหมายถึง ภษิต ส่วน ธรรมหมายถึงเอาเทศนา สะท้อนให้เห็นว่า การแสดงธรรมของพระสาวกนั้น จะเริ่มต้นด้วยการยกภษิต ขึ้นมา จากนั้นก็แสดง หรือแจกแจงรายละเอียดซึ่งเรียกว่าเทศนา สอดคล้องกับคำอธิบายในเรื่องนิรุตติ ปฏิสัมพันธ์ ที่ท่านยกเรื่องความรู้ในการกล่าวภาษาที่เป็นอรรถและธรรม

๔) **ปฏิเวธธรรม** พบว่าใช้ในความหมายนี้ในคานาที่ ๒๕๙, ๓๕๔, ๓๙๒, มีรูปคานาดังนี้

(๑) น ตาวตา ฌมณโร ยาวตา พุ ภาสติ
 โย จ อปมปิ สุตวาน ฌมม กายเนน ปสสติ
 ส เว ฌมณโรโหติ โย ฌมม นปมชชติ.^{๖๑}

แปล: บุคคลไม่ชื่อว่าผู้ทรงธรรมเพียงเพราะพูดมาก ส่วนผู้ใดได้สดับตรับฟัง ธรรมน้อย แต่พิจารณาเห็นธรรมด้วยนามกาย ทั้งไม่ประมาทธรรมนั้น ผู้นั้นชื่อว่า ผู้ทรงธรรม

วิเคราะห์

ธรรม ในคำว่า ฌมณโร หมายถึง ปฏิเวธธรรม โดยอาศัยบริบทที่ว่า “บุคคลไม่ชื่อว่าผู้..... เพียงเพราะพูดมาก” และ “ทั้งไม่ประมาทธรรมนั้น ผู้นั้นชื่อว่า.....”

อภิปราย

พิจารณาจากบริบทของนิทานที่ปรารภพระเถระผู้ทรงพระไตรปิฎกกับพระเถระผู้ได้บรรลุ ธรรมแล้ว พระพุทธเจ้าทรงปฏิเสธที่จะเรียกพระผู้ทรงพระไตรปิฎกว่า เป็นผู้ทรงธรรม ขณะที่พระ เอกุทานเถระ แม้ไม่ได้ทรงพระไตรปิฎก แต่รู้แจ้งแทงตลอดสังขธรรมแล้ว ทรงเรียกว่า เป็นผู้ทรงธรรม^{๖๒}

ในอรรถกถาธรรมบท พระพุทธโฆสจารย์ ได้อธิบายเชื่อมโยงความเป็นเหตุเป็นผลของคำว่า “ผู้ใดฟังธรรมแม้มีประมาณน้อย อาศัยธรรมะ อาศัยอรรถะ เป็นผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม กำหนดรู้สัจจะมีทุกข์เป็นต้น ชื่อว่าย่อมเห็นสังขธรรม ๔ ด้วยนามกาย ผู้นั้นแล ชื่อว่าเป็นผู้ทรง ธรรม”^{๖๓} และ “แม้ผู้ใดเป็นผู้มีความเพียรปรารภแล้ว หวังการแทงตลอดอยู่ว่า (เราจักแทงตลอด) ในวันนี้ ๆ แล ชื่อว่าย่อมไม่ประมาทธรรม, แม้ผู้นี้ก็ชื่อว่าผู้ทรงธรรมเหมือนกัน”^{๖๔}

^{๖๐} พ.ธ.อ.๑/๒/๔/๓๕๖.

^{๖๑} พ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒๕๙/๖๑.

^{๖๒} พ.ธ.อ.๑/๒/๔/๓๕.

^{๖๓} พ.ธ.อ. ๑/๒/๔/๓๕.

^{๖๔} พ.ธ.อ. ๑/๒/๔/๓๕.

(๒) สัพพทานํ ธมมทานํ ชินาติ
 สัพพรสํ ธมมรโส ชินาติ
 สัพพรตี ธมมรติ ชินาติ
 ตณฺหกุขโย สัพพทุกฺโข ชินาติ.^{๖๕}

แปล: การให้ธรรม ชนะการให้ทั้งปวง รสแห่งธรรม ชนะรสทั้งปวง ความ
 ยินดีในธรรม ชนะความยินดีทั้งปวง ความสันตติหา ชนะทุกข์ทั้งปวง

วิเคราะห์

ธรรมในคานานี้ปรากฏ ๓ ครั้ง เฉพาะที่มีความหมายว่า ปฏิเวธธรรม ได้ในบาทคาถาว่า
 “สัพพรตี ธมมรติ ชินาติ” โดยอาศัยบริบทที่ว่า “ความยินดีใน.....ชนะความยินดีทั้งปวง”

อภิปราย

ความยินดีในธรรม เป็นผลจากการได้ลิ้มรสแห่งโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ อย่างใดอย่าง
 หนึ่ง ความยินดีดังกล่าวนี้อาจเกิดทั้งแก่ผู้แสดง ผู้ฟัง และผู้กล่าวสอน^{๖๖} เหตุนี้จึงเพ่งถึงปฏิเวธธรรม

(๓) ยมฺหา ธมฺมํ วิชาเนยฺย สมฺมาสมฺพุทฺธเตสํ
 สกฺกจฺจํ ตํ นมสฺเสยฺย อคฺคิหุตฺตํ พราหฺมณํ.^{๖๗}

แปล: บุคคลผู้แจ้งธรรมที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงแล้วจากอาจารย์ใด
 ควรนอบน้อมอาจารย์นั้นโดยเคารพ เหมือนพราหมณ์นอบน้อมไฟที่บูชา ฉะนั้น

วิเคราะห์

ในคานานี้ ธรรม หมายถึง ปฏิเวธธรรม โดยอาศัยบริบทที่ว่า “บุคคลผู้รู้แจ้ง.....ที่พระสัมมาสัม
 พุทธเจ้าแสดงแล้ว”

อภิปราย

ในอรรถกถา พระพุทธโฆสะจารย์ไม่ได้รับู้หัวข้อธรรมไว้นเฉพาะ แต่แสดงรวม ๆ ว่า หากได้รู้
 แจ้งธรรมจากอาจารย์ท่านใด ก็ควรนอบน้อมอาจารย์ท่านนั้นโดยเคารพ เหมือนพวกพราหมณ์นอบน้อม
 บูชาไฟโดยเคารพ^{๖๘}

บริบทของคานานี้ พระพุทธเจ้าตรัสปรารภข้อกล่าวหาของภิกษุทั้งหลายว่า พระสารีบุตรเป็น
 มิจฉาทิฎฐิ เพราะไหว้ทิศอยู่เนื่อง ๆ เพื่อแก้ข้อกล่าวหาดังกล่าว จึงทรงรับสั่งให้เรียกพระสารีบุตรมา
 สอบถามท่ามกลางที่ประชุมสงฆ์ พระประสงค์หลักอีกเรื่องหนึ่งก็คือ ต้องให้เป็นแบบอย่างที่ดีงามในเรื่อง
 ความเคารพ

^{๖๕} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๓๕๔/๗๘.

^{๖๖} พุ.ธ.อ. ๑/๒/๔/๓๒๗.

^{๖๗} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๓๕๒/๘๕.

^{๖๘} พุ.ธ.อ. ๑/๒/๔/๔๔๕.

อนึ่ง พระสารีบุตรได้บรรลุโสดาบันเพราะฟังธรรมจากพระอัสสชิ และนับตั้งแต่บัดนั้นเป็นต้นมา เมื่อจะนอน พระสารีบุตรจะตรวจดูว่า อาจารย์ของตนอยู่ที่ทิศใด ครั้นทราบแล้ว ก็จะนอนหันศีรษะไปทางทิศนั้น^{๖๙}

๕) **โลกุตตรธรรม** พบว่าใช้ในความหมายนี้ในคาถาที่ ๒๐, ๖๔, ๖๕, ๗๙, ๘๖, ๑๑๕, ๑๕๑, ๒๐๕, ๒๐๗, ๒๖๑, ๓๕๔, ๓๗๓, และ ๓๙๓ มีรูปคาถาแสดงตามลำดับดังนี้

(๑) อุปมปิ เจ สหิต ภาสมาโน
 ธมมสฺส โหติ ออนุมมจารี
 ราคณฺจ โทสณฺจ ปหาย โมหํ
 สมมปปชาโน สุวิมุตตจิตฺโต
 อนุปาทียาโน อิท วา หุรํ วา
 น ภากฺวา สามณฺญสฺส โหตุ.^{๗๐}

แปล: คนที่กล่าวพุทธพจน์แต่น้อย แต่ประพฤติธรรมสมควรแก่ธรรมเป็นปกติ
ละราคะ โทสะ และโมหะได้แล้ว รู้ชอบ มีจิตหลุดพ้นดีแล้ว ไม่ยึดติดในโลกนี้
และโลกหน้า เขาย่อมได้รับผลแห่งความเป็นสมณะ

วิเคราะห์

ในคาถานี้ คำว่า ธมมสฺส หมายถึงโลกุตตรธรรม ๔ อาศัยบริบทว่า “.....ละราคะ โทสะ และโมหะได้แล้ว รู้ชอบ มีจิตหลุดพ้นดีแล้ว ไม่ยึดติดในโลกนี้และโลกหน้า”

อภิปราย

พิจารณาในแง่ความสัมพันธ์ การจะบรรลุเป้าหมายคือโลกุตตรธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง ผู้ปฏิบัติต้องเลือกสรรหลักธรรมที่สมควร หรือเหมาะสม หากกล่าวโดยรวมย่อດ ก็คือ โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการนั่นเอง ในอรรถกถาธรรมบท พระพุทธโฆสจารย์ระบุตัวอย่างไว้เพียง ปาริสุทธิศีล ๔, ฤตงค์คุณ และอสุภกรรมฐาน^{๗๑} ซึ่งถือเป็นส่วนหนึ่งของธรรมที่ผู้ปฏิบัติต้องเลือกให้เหมาะสมกับจริตของตน ๆ

(๒) ยาวชีวมปิ เจ พาลโ ปณฺธิตํ ปยิริปาสติ
 น โน ธมมํ วิชานาติ ทิพฺพิ สุปรสํ ยถา.^{๗๒}

แปล: คนพาล แม้จะอยู่ใกล้บัณฑิตชั่วชีวิต ก็ไม่รู้แจ้งธรรมเหมือนทัฬหีไม่รู้รส
แกง ณะนั้น

^{๖๙} พุ.ธ.อ. ๑/๒/๔/๔๔๔.

^{๗๐} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒๐/๑๙.

^{๗๑} พุ.ธ.อ. ๑/๒/๑/๒๑๕.

^{๗๒} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๖๔/๒๘.

(๓) มุหุตตมปิ เจ วิญญู ปณฺธิตํ ปยิริปาสติ
 ชิปปี ธมฺมํ วิชานาติ ชิวหา สุปรสํ ยถา.^{๗๓}

แปล: วิญญูชน แม้จะอยู่ใกล้บัณฑิตเพียงชั่วครู่ ก็รู้แจ้งธรรมได้ฉับพลัน เหมือนลิ้นรู้รสแกง
 ฉะนั้น

วิเคราะห์

ในคาถาที่ ๒-๓ มี ธรรมมีความหมายอย่างเดียวกัน คือ โลกุตตรธรรม โดยอาศัยบริบทที่ว่า
 “ไม่รู้แจ้ง...เหมือนทัพพีไม่รู้รสแกง, รู้แจ้ง.....เหมือนลิ้นรู้รสแกง”

อภิปราย

คาถาที่ ๒ ในอรรถกถาธรรมบท พระพุทธโฆสะจารย์ ขยายความถึงสัทธรรม ๓ ประการ คือ
 ปริยัติสัทธรรม ปฏิบัติสัทธรรม และปฏิเวธธรรมโดยคาถาแรกอธิบายไว้ดังนี้

ชื่อว่าคนพาลนี้ เข้าไปหาอยู่ เข้าไปนั่งใกล้อยู่ ซึ่งบัณฑิตแม้จนตลอดชีวิต ย่อมไม่รู้ปริยัติธรรม
 อย่างนี้ว่า 'นี่เป็นพุทธพจน์พระพุทธพจน์มีประมาณเท่านี้' หรือซึ่งปฏิบัติธรรมและปฏิเวธธรรมอย่าง
 นี้ว่า 'ธรรมนี้เป็นเครื่องอยู่, ธรรมนี้เป็นมารยาท, นี่เป็นโคจรกรรมนี้เป็นไปกับด้วยโทษ, กรรมนี้หา
 โทษมิได้, กรรมนี้ควรเสพ; กรรมนี้ไม่ควรเสพ; สิ่งนี้พึงแสวงตลอด, สิ่งนี้ควรกระทำให้แจ้ง ฯ’^{๗๔}

ส่วนคาถาที่ ๓ พระพุทธโฆสะจารย์อธิบายไว้ว่า

ถ้าวิญญูชน คือว่า บุรุษผู้บัณฑิต เข้าไปนั่งใกล้บัณฑิตอื่นแม้ครู่เดียว, เขาเรียนอยู่ สอบสวนอยู่ ใน
 สำนักบัณฑิตอื่นนั้น ชื่อว่า ย่อมรู้แจ้งปริยัติธรรมโดยพลันทีเดียว, แต่นั่น เขาให้บัณฑิตบอก
 กัมมัญฐานแล้ว เพียรพยายามอยู่ในข้อปฏิบัติ, เป็นบัณฑิต ย่อมรู้แจ้งแม้โลกุตตรธรรมพลันทีเดียว,
 เหมือนบุรุษผู้มีชีวหาประสาธอันโรคไม่กำจัดแล้ว พอวางอาหารลงที่ปลายลิ้นเพื่อจะรู้รสย่อมรู้รส
 อันต่างด้วยรสเค็มเป็นต้นฉะนั้นฯ^{๗๕}

คาถาทั้ง ๒ นี้ ทรงแสดงปรารภบุคคลแตกต่างกัน คือ คาถาแรกปรารภพระอุทายีผู้ไม่สำเนียง
 ในสิกขา แม้อยู่ในสำนักเดียวกับพระพุทธรองค์ก็ทำตัวเหมือนทัพพีไม่รู้รสแกง^{๗๖} ขณะที่คาถาที่สองทรง
 ปรารภภิกษุชาวเมืองปาฐา ๓๐ รูป^{๗๗} สมาทานธุดงค์ ตั้งใจปฏิบัติธรรม ครั้นมาเฝ้า และได้ฟังธรรมจาก
 พระพุทธเจ้าอีกครั้ง

พระประสงค์ต้องการเปรียบเทียบให้เห็นถึงความแตกต่างระหว่างคนพาล และบัณฑิต ความ
 แตกต่างดังกล่าวย่อมส่งผลต่อการเข้าถึงธรรมด้วย

^{๗๓} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๖๕/๒๘.

^{๗๔} พุ.ธ.อ. ๑/๒/๒/๑๙๑.

^{๗๕} พุ.ธ.อ. ๑/๒/๒/๑๙๓.

^{๗๖} พุ.ธ.อ. ๑/๒/๒/๑๙๐.

^{๗๗} พุ.ธ.อ. ๑/๒/๒/๑๙๒.

ผู้วิจัยเห็นว่า หากพิจารณาแง่ของสัทธรรม ๓ ประการ ควรเพ่งถึงปฏิเวธธรรม เพราะในคาถาทรงเปรียบเทียบ “รสแกง” ซึ่งมีนัยว่า น่าจะไม่ใช่เป็นเรื่องของปริยัติธรรม และปฏิบัติธรรม แต่หมายถึงการได้ลิ้มรสแห่งธรรมที่เกิดจากการปฏิบัติ ซึ่งก็คือมรรผลนิพพานอย่างใดอย่างหนึ่ง

(๔) ฌมมปีติ สุขํ เสติ วิปัสสนเนน เจตสา
อริยอุปเวทิตะ ฌมเม สทา รมติ ปณฺหิตโต.^{๗๘}

แปล: บุคคลผู้อิ่มเอิบในธรรม มีใจผ่องใส ย่อมอยู่เป็นสุข บัณฑิตย่อมยินดีในธรรมที่พระอริยะประกาศแล้วทุกเมื่อ

วิเคราะห์

คำว่า ธรรม ในคานานี้ปรากฏ ๒ ครั้ง คือ ฌมมปีติ (อิ่มเอิบในธรรม), และ ฌมเม (ในธรรม) เฉพาะคำแรก หมายถึงโลกุตตรธรรม ๙ โดยอาศัยบริบทที่ว่า “บุคคลผู้อิ่มเอิบ.....มีใจผ่องใสย่อมอยู่เป็นสุข”

อภิปราย

ในอรรถกถาธรรมบท พระพุทธโฆสาจารย์ได้ขยายความว่า “บุคคลถูกต้องโลกุตตรธรรม ๙ อย่าง ด้วยนามกาย ทำให้แจ้งโดยความเป็นอารมณ์ แห่งตลอดอริยสัจมีทุกขเป็นต้น ด้วยกิจมีการบรรลุธรรมด้วยความกำหนดรู้ เป็นต้น ชื่อว่าย่อมเต็มธรรม”^{๗๙}

(๕) เย จ โข สมมทกฺขาเต ฌมเม ฌมมานวตฺติโน
เต ชนา ปารเมสฺสนนฺติ มจฺจุเจยฺยํ สุหุตฺตร.^{๘๐}

แปล: ส่วนชนเหล่าใดประพฤติตามธรรม ในธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้โดยชอบ ชนเหล่านั้นจักข้ามพ้นวัฏฏะอันเป็นบ่วงมารที่ข้ามได้แสนยาก ไปถึงฝั่งโน้นได้

วิเคราะห์

ในคานานี้ มีคำว่า ธรรม ปรากฏอยู่ ๒ คำ เฉพาะที่หมายถึงโลกุตตรธรรม คือคำที่ ๒ โดยอาศัยบริบทว่า “ใน.....ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้โดยชอบ”

อภิปราย

คำที่ ๒ นี้ในอรรถกถาธรรมบท พระพุทธโฆสาจารย์ระบุว่าหมายถึง เทศนาธรรม^{๘๑} อย่างไรก็ดี ตามหากพิจารณาบริบทของคำ (สมมทกฺขาเต= ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้โดยชอบ) เทศนาธรรมดังกล่าวจะเพ่งไปถึงโลกุตตรธรรม ทั้งนี้โดยการเทียบเคียงการอธิบายทำนองเดียวกันนี้ใน อรรถกถา สังยุตตนิกายที่ว่า

^{๗๘} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๗๙/๓๑.

^{๗๙} พุ.ธ.อ. ๑/๒/๒/๓๑๖.

^{๘๐} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๘๖/๓๒.

^{๘๑} พุ.ธ.อ. ๑/๒/๒/๓๕๘.

“ธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้วก็คือ โลกุตตรธรรม ๙ คือ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑”^{๘๒} ผู้วิจัยจึงวินิจฉัยเป็นเรื่องของโลกุตตรธรรม ไม่ใช่เทศนาธรรม

(๖) ชีรนติ เว ราชธา สุจิตตา
อโธ สรีรมปิ ชรั อุเปติ
สตยจ ธมโม น ชรั อุเปติ
สนโต หเว สพุทฺธิ ปเวทยนฺติ.^{๘๓}

แปล: ราชธอันวิจิตรงดงาม ยังชำระได้แม้แต่ร่างกายนี้ ก็ยังเข้าถึงชราได้
แต่ธรรมของสัตบุรุษหาเข้าถึงชราไม่ สัตบุรุษกับสัตบุรุษรู้กันได้อย่างนี้

วิเคราะห์

คำว่า “ธรรม” ในคานานี้ หมายถึงโลกุตตรธรรม ๙ ประการ โดยอาศัยยบบริบทว่า “แต่.....ของสัตบุรุษหาเข้าถึงชราไม่”

อภิปราย

บริบทของคานานี้ บรรยายธรรมในเชิงเปรียบเทียบกับวัตถุภายนอกโดยยกเรื่องราวพหุหนะ จุตม่งหมายเพื่อแสดงไตรลักษณ์แก่พระราชาซึ่งกำลังเศร้าพระทัยกับการสวรรคตของพระมเหสี ให้พระองค์ได้ทอดพระเนตรเห็นความจริงว่า ไม่ใช่เฉพาะชีวิตนี้เท่านั้นที่เปลี่ยนแปลงไป

พร้อมกับปรารภเหตุ ก็ทรงแสดงธรรมที่มีนัยตรงกันข้าม คานาใช้คำว่า สตยจ ธมโม=ธรรมของสัตบุรุษ

ธรรมของสัตบุรุษในความหมายที่ไม่เข้าถึงความชรา ทั้งตัวธรรมเอง และตัวบุคคลที่เข้าถึงธรรมเอง พังได้เพียงประการเดียวคือ โลกุตตรธรรม เพราะธรรมที่เหลือนอกจากนี้ แม้จะเป็นกุศลธรรม ก็ย่อมเป็นไปเพื่อการเวียนว่ายตายเกิดทั้งสิ้น พระอรรถกถาจารย์จึงเลือกที่จะระบุถึง โลกุตตรธรรม โดยให้เหตุผลว่า “โลกุตตรธรรมมีอย่าง ๙ ของสัตบุรุษทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ย่อมไม่ทำการกระทบกระทั่งอะไร ๆ เลย ชื่อว่าไม่เข้าถึงความทรุดโทรม”^{๘๔}

อนึ่งรูปคานาที่ปรากฏในธรรมบทนี้เป็นอย่างเดียวกับคานาในชาวมรณสูตร ซึ่งปรารภปัญหาทูลถามของพระเจ้าปัสเสนทิโกศลที่ว่า “คนเกิดมาแล้วที่พ้นจากชราและมรณะมีบ้างหรือไม่”^{๘๕} วินิจฉัยได้ว่า พระพุทธโฆสจารย์ใช้เรื่องราวในพระสูตรนี้เป็นแนวทางในการอธิบายความ โดยยกเหตุการณ์สวรรคตของพระนางมัลลิกาเทวีมาเพิ่มเติม

(๗) ปวิเกระสํ ปิตวา รสํ อุปสมสส จ
นิทฺทโร โหติ นิปปาโป ธมมปีติรสํ ปิว.^{๘๖}

^{๘๒} อ.ทสก.อ. ๕/๓๗๗.

^{๘๓} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑๕๑/๔๔.

^{๘๔} พุ.ธ.อ. ๑/๒/๓/๑๗๑.

^{๘๕} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๑๔/๑๓๑.

^{๘๖} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒๐๕/๕๓.

แปล: บุคคลที่มิปวิเวกรส ล้มรสแห่งความสงบ และได้ล้มรสแห่งปิตินิธรรม

แล้ว เป็นผู้ไม่มีความกระวนกระวาย ไม่มีบาป

วิเคราะห์

ในคานานี้ คำว่า ธรรม หมายถึง โลกุตตรธรรม โดยอาศัยบริบทที่ว่า “ได้ล้มรสแห่งปิตินิ.....
แล้ว เป็นผู้ไม่มีความกระวนกระวาย ไม่มีบาป”

อภิปราย

บาลีในคานานี้ มีข้อควรสังเกตเล็กน้อย กล่าวคือ อรรถกถาธรรมบท แยกคำว่า ฌมมปิตี กับ
รส ออกจากกัน ขณะที่สำนวนพระไตรปิฎกกลับเขียนติดกันเป็นคำเดียวว่า ฌมมปิตีรส ทั้งฉบับมหาจุฬา
และฉบับหลวง ความในอรรถกถาธรรมบทจึงตั้งบทอธิบายว่า “สองบทว่า รส ปิวิ ความว่า แม้เมื่อล้ม
รสแห่งปิตี อันเกิดขึ้นแล้ว ด้วยสามารถแห่งโลกุตตรธรรม ๙ ย่อมเป็นผู้ไม่มีความกระวนกระวาย และไม่
มีบาป”^{๘๗}

อนึ่ง บริบทแห่งคานานี้ ล้วนปรารภโลกุตตรธรรมทั้งหมด พิจารณาจากศัพท์ที่ใช้คานา
นับตั้งแต่คำว่า วิเวก (ปวิเวกรส), ความสงบ (อุปสมสส), ไม่มีความกระวนกระวาย (นิททโร) และไม่มีบาป
(นิปปาโป) ล้วนเป็นไพบูลย์ของพระนิพพานทั้งสิ้น

(๘) โย จ วสสสตี ชิเว อปสส ฌมมมุตตม
เอกาหิ ชิวิต เสยโย ปสสโต ฌมมมุตตม.^{๘๘}

แปล: ผู้เห็นธรรมอันสูงสุด แม้มีชีวิตอยู่เพียงวันเดียว ประเสริฐกว่าผู้ไม่เห็นธรรม
อันสูงสุดที่มีชีวิตอยู่ตั้ง ๑๐๐ ปี

วิเคราะห์

ในคานานี้ คำว่า ธรรม ปราภฏ ๒ คำ รูปศัพท์เหมือนกัน หมายถึง โลกุตตรธรรม ๙ ประการ
โดยอาศัยบริบทว่า “ผู้เห็น.....อันสูงสุด” และ “ประเสริฐกว่าผู้ไม่เห็น.....อันสูงสุด”

อภิปราย

อรรถกถาธรรมบท พระพุทธโฆสจารย์อธิบายเพิ่มเติมว่า “ก็โลกุตตรธรรมนั้น ชื่อว่า ธรรมอัน
ยอดเยี่ยม. ก็ผู้ใดไม่เห็นธรรมอันยอดเยี่ยมนั้น. ความเป็นอยู่แม้วันเดียว คือแม้ขณะเดียว ของผู้เห็น คือ
แห่งตลอดธรรมนั้น ประเสริฐกว่าความเป็นอยู่ ๑๐๐ ปี ของผู้นั้น”^{๘๙}

อนึ่ง คำว่า ธรรมอันสูงสุด หรือธรรมสูงสุด พบในบาลีหลายแห่ง บางแห่งท่านหมายเอา โลก
กุตตรธรรม ๙^{๙๐} บางแห่งหมายเอาพระนิพพานเพียงอย่างเดียว^{๙๑} ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับบริบทที่เกี่ยวข้อง

^{๘๗} พุ.ธ.อ. ๑/๒/๓/๓๘๓.

^{๘๘} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑๑๕/๓๗.

^{๘๙} พุ.ธ.อ. ๑/๒/๒/๕๐๗.

^{๙๐} พุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๐๖๑/๗๕๒.

^{๙๑} พุ.จ. (ไทย) ๓๐/๒๓/๑๓๕.

(๙) สีสทสนสมปนฺนํ ฌมมญฺญํ สจจวาทินํ
 อตฺตโน กมมกุปฺพานํ ตณฺขโน กุรฺเต ปิยํ^{๙๒}

แปล: บุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยศีล และทัสสนะ ดำรงอยู่ในธรรม กล่าวคำสัตย์ ทำ
 หน้าที่ของตน ย่อมเป็นที่รักของประชาชน

วิเคราะห์

ในคานานี้ ธรรม หมายถึง หมายถึงเอาโลกุตตรธรรม ๙ ประการ โดยอาศัยบริบทที่ว่า “ผู้
 สมบูรณ์ด้วยศีล และทัสสนะ ดำรงอยู่ใน.....”

อภิปราย

คานานี้ตามบริบทที่สรรพยาพระมหากัสสปเถระ คุณสมบัติต่าง ๆ ที่ระบุถึงในคานา จึงมี
 ความเกี่ยวข้องกับคุณสมบัติของพระเถระด้วย อรรถกถาจารย์จึงไขความ ฌมมญฺญํ ว่า “ผู้ตั้งอยู่ใน
 โลกุตตรธรรม ๙ ประการ อธิบายว่า ผู้มีโลกุตตรธรรมอันทำให้แข็งแรงแล้ว”^{๙๓}

ตามบริบทของเรื่อง เด็ก ๕๐๐ คน ถือถาดขนมผ่านพระพุทธรูปเจ้า และภิกษุสงฆ์โดยไม่ได้
 ถวาย แต่ครั้งเห็นพระมหากัสสปะ เด็กเหล่านั้นก็เกิดความรัก และได้ถวายขนมแก่พระเถระ ทำให้ภิกษุ
 สงฆ์พากันยกโทษว่า เด็ก ๆ เหล่านี้ ถวายขนมเพราะเห็นแก่หน้า^{๙๔}

พระพุทธรูปเจ้าตรัสคานานี้เพื่อสรรเสริญคุณของพระเถระ และชี้ให้เห็นว่า ผู้มีศีลย่อมเป็นที่รัก
 แก่เทวดา และมนุษย์ทั้งหลาย

อนึ่ง คำว่า ดำรงอยู่ในธรรม รูปศัพท์บาลีมีหลายรูป เช่น ฌมมญฺญํ, ฌมมญฺฐา, ฌมเม จฺฐิต และ
 พบในคัมภีร์หลายแห่ง แนวทางที่อธิบายจะแตกต่างกันไปตามบริบท เช่นบางแห่งหมายเอากุศลกรรมบท
 ๑๐ ประการ^{๙๕} บางแห่งเพ่งถึงศีลเป็นต้น^{๙๖} บางแห่งหมายเอาอริยสัจ ๔^{๙๗} บางแห่งหมายเอาพุทธโอวาท
 แต่ขยายความต่อถึงโลกุตตรธรรม ๙ ประการ^{๙๘}

(๑๐) ยมฺหิ สจฺจญจ ฌมโม จ อหีสํ สณฺญโม ทโม
 ส เว วณฺตมโล อีโร โส เถโรติ ปวฺจจติ.^{๙๙}

แปล: ส่วนผู้มีสัจจะ มีธรรม มีอหิงสา สันญะ และทมะ คายมลทินได้แล้ว เป็น
 ปราชญ์ ชื่อว่า เถระ

^{๙๒} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒๑๗/๕๕.

^{๙๓} พุ.ธ.อ. ๑/๒/๓/๔๑๕.

^{๙๔} พุ.ธ.อ. ๑/๒/๓/๔๑๔.

^{๙๕} ม.ม.อ. ๒/๒/๒๘.

^{๙๖} พุ.อิติ.อ. ๑/๔/๓๓๖.

^{๙๗} พุ.สุ.อ. ๑/๖/๑๐๙.

^{๙๘} พุ.เถร.อ. ๒/๓/๒/๒๗๐.

^{๙๙} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒๖๑/๖๒.

วิเคราะห์

ในคาถานี้ ธรรม หมายถึง โลกุตตรธรรม ๙ ประการ โดยอาศัยบริบทที่ว่า “ส่วนผู้มีสัจจะ.....มือหิงสา สัจญมะ และทมะ คายมลทินได้แล้ว”

อภิปราย

อรรถกถาจารย์กนิทานประกอบ ปรรวาทพระลกุณฏกภัททิยะ ซึ่งมีรูปร่างเล็กเหมือนสามเณร ทำให้ภิกษุทั้งหลายเข้าใจว่าท่านเป็นสามเณร แม้พระพุทธานุญาตจะทรงยืนยันท่านเป็นพระเถระ ภิกษุเหล่านั้นก็ยังสงสัยว่าไม่ใช่พระเถระ เพราะเห็นรูปร่างเล็ก ไม่สมเป็นพระเถระพระพุทธานุญาตจึงตรัสคาถานี้เพื่อแสดงว่า ความเป็นพระเถระไม่ได้ขึ้นอยู่กับรูปร่าง หากแต่ขึ้นอยู่กับภูมิธรรม ในที่นี้พระเถระเป็นพระอรหันต์^{๑๐๐}

เหตุนี้ในตอนอธิบายคาถา พระพุทธโฆสาจารย์จึงได้ระบุชัดว่า “.....และมีโลกุตตรธรรม ๙ อย่าง”^{๑๐๑} ทั้งนี้เพื่อให้สอดคล้องกับคุณธรรมของพระลกุณฏกภัททิยะ ซึ่งท่านเป็นอริยบุคคล

(๑๑) สพพานํ ฌมมทานํ ชินาติ
 สพพรสํ ฌมมโรส ชินาติ
 สพพรตี ฌมมรติ ชินาติ
 ตณฺหกุขโย สพพทุกฺโข ชินาติ.^{๑๐๒}

แปล: การให้ธรรม ชนะการให้ทั้งปวง รสแห่งธรรม ชนะรสทั้งปวง
 ความยินดีในธรรม ชนะความยินดีทั้งปวง ความสิ้นตัณหา ชนะทุกข์ทั้งปวง

วิเคราะห์

คำว่า ธรรม ในคาถานี้ปรากฏ ๓ ครั้ง เฉพาะที่หมายถึง โลกุตตรธรรม ๙ ได้ในบาทคาถาว่า “สพพรสํ ฌมมโรส ชินาติ” ทั้งนี้โดยอาศัยบริบทว่า “รสแห่ง.....ย่อมชนะรสทั้งปวง”

อภิปราย

ในอรรถกถาธรรมบท พระพุทธโฆสาจารย์อธิบายความเพ่งถึงทั้งโลกุตตรธรรม ๙ และโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ ผู้วิจัยเห็นด้วยกับคำอธิบายดังกล่าว แต่ให้น้ำหนักที่โลกุตตรธรรม ๙ ซึ่งเป็นตัวผล

อนึ่ง รสธรรมชนะรสทั้งปวงเพราะ รสอื่น ๆ เช่น รสสุราโภชนาของเทวดา ยังเป็นปัจจัยให้สัตว์ต้องเสวยทุกข์ในสังสารวัฏ แต่รสแห่งพระธรรม คือ โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ และโลกุตตรธรรม ๙ ประการเป็นรสแห่งความสุขที่ประเสริฐสุด เพราะนำสัตว์ออกจากวิภวทุกข์^{๑๐๓}

^{๑๐๐} พุ.ธ.อ.๑/๒/๔/๗๖.

^{๑๐๑} พุ.ธ.อ.๑/๒/๔/๗๗.

^{๑๐๒} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๓๕๔/๗๘.

^{๑๐๓} พุ.ธ.อ.๑/๒/๔/๓๒๗.

(๑๒) สุณณาการ ปวิภูสสุ สนตจิตตสส ภิกขุโน
อมาสนี รติ โหติ สสมา ฌมม วิปสสุโต.^{๑๐๔}

แปล: ภิกษุผู้เข้าไปยังเรือนว่าง มีจิตสงบ เห็นแจ้งธรรมโดยชอบ ย่อมเกิดความ
ยินดีที่ไม่ใช่เป็นของคนทั่วไป

วิเคราะห์

คำว่า ธรรม ในคานานี้ หมายถึง โลกุตตรธรรม โดยอาศัยบริบทที่ว่า “ภิกษุเข้าไปยังเรือนว่าง
มีจิตสงบ เห็นแจ้ง.....โดยชอบ”

อภิปราย

บริบทคานานี้ พระพุทธเจ้าทรงปรารภภิกษุจำนวน ๙๐๐ ซึ่งอดีตเคยเป็นโจร แต่มีความ
เลื่อมใสในคุณของมารดาพระโสณกุฏิกัณณะ จึงได้บวชในสำนักของพระเถระ จากนั้นจึงได้เรียนพระ
กัมมัฏฐาน ตั้งใจบำเพ็ญสมณธรรมที่ภูเขาลูกหนึ่ง ทรงแสดงแนวทางการปฏิบัติสำหรับพระภิกษุเหล่านี้
รวมทั้งสิ้น ๙ คานา^{๑๐๕}

เนื้อความแห่งพระคานาเกี่ยวข้องกับการปฏิบัติทั้งหมด โดยเริ่มตั้งแต่การดำรงชีวิตอยู่ด้วย
เมตตา สำนวณระวัง ไม่ประมาทในการดำรงชีวิต มีความเพียรพยายามในการนำตนออกจากทุกข์

(๑๓) น ชฎาหิ น โคตเตหิ น ชจจา โหติ พราหมโณ
ยมหิ สจจญจ ฌมโม จ โส สจฺจิ โส จ พราหมโณ.^{๑๐๖}

แปล: คนเป็นพราหมณ์ ไม่ใช่เพราะเกล้าชฎา ไม่ใช่เพราะโคตร ไม่ใช่เพราะชาติ
กำเนิด แต่สัจจะ และธรรมมีอยู่ในผู้ใด ผู้นั้น เป็นผู้สะอาด และผู้นั้น เป็นพราหมณ์

วิเคราะห์

ในคานานี้ คำว่า ธรรม หมายถึง โลกุตตรธรรม ๙ โดยอาศัยบริบทที่ว่า “แต่สัจจะ และ.....มี
อยู่ในผู้ใด ผู้นั้น เป็นผู้สะอาด”

อภิปราย

บริบทคานานี้ พระพุทธเจ้าทรงปรารภชฎิลพราหมณ์ ผู้มีความประสงค์จะให้เรียกตนเองว่า
พราหมณ์ จึงทรงแสดงความหมายของคำว่า พราหมณ์ในธรรมวินัยของพระองค์ว่าไม่ได้เพ่งเอาเพียงแค่
รูปลักษณะภายนอกเหมือนอย่างพราหมณ์พรรณนาถึงเท่านั้น^{๑๐๗} ทั้งนี้เพื่อยกระดับความเข้าใจของ
พราหมณ์ให้สูงขึ้น อันจะนำเข้าสู่การรู้แจ้งในธรรมวินัยของพระองค์

แนวทางในการอธิบายของพระพุทธโฆสาจารย์ว่า “บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า สจฺจิ เป็น
ต้น ความว่า สัจญาณอันแทงตลอดซึ่งสัจจะ ๔ อย่าง ด้วยอาการ ๑๖ แล้วตั้งอยู่ และ

^{๑๐๔} พ.ธ. (บาลี) ๒๕/๓๗๓/๘๒

^{๑๐๕} พ.ธ.อ.๑/๒/๔/๓๗๖.

^{๑๐๖} พ.ธ. (บาลี) ๒๕/๓๙๓/๘๕.

^{๑๐๗} พ.ธ.อ.๑/๒/๔/๔๖๖.

โลกุตตรธรรม ๙ มีอยู่ในบุคคลใด, บุคคลนั้นเป็นผู้สะอาด และเป็นพราหมณ์”^{๑๐๘} ความชัดเจนว่า เฟ่งเอาโลกุตตรธรรม เพราะปรารภเกณฑ์วัดความเป็นพราหมณ์ในมิติทางพระพุทธศาสนา

(๑๔) ฐมมาราโม ฐมมรโต ฐมม อนุวิจินตย
 ฐมม อนุสสร ภิกุข สทฐมมา น ปริหายติ.^{๑๐๙}

แปล: ภิกษุมีธรรมเป็นที่มายินดี ยินดีแล้วในธรรม พิจารณาใคร่ครวญถึงธรรม
 ระลึกถึงธรรมอยู่ ย่อมไม่เสื่อมจากสัทธรรม

วิเคราะห์

คำว่า ธรรม ในคานานี้มีปรากฏจำนวน ๕ ครั้ง เฉพาะคำสุดท้าย ในบาทคาถาว่า สทฐมมา น ปริหายติ หมายถึง โลกุตตรธรรม โดยอาศัยบริบทที่ว่า “ภิกษุมีธรรมเป็นที่มายินดี ยินดีแล้วในธรรม พิจารณาใคร่ครวญถึงธรรม ระลึกถึงธรรมอยู่ ย่อมไม่เสื่อมจาก.....”

อภิปราย

บริบทของคานานี้ พระพุทธเจ้าตรัสยกย่องชมเชยพระธรรมารามเถระ ผู้ทราบข่าวการปลงมา
 ยุสัขการของพระพุทธเจ้าแล้ว ไม่ประมาท ตั้งใจบำเพ็ญสมณธรรมเพื่อให้บรรลุธรรมก่อนพุทธปรินิพพาน

พระพุทธโฆสาจารย์ จึงอธิบายความว่า “บทว่า สทฐมมา ความว่า ภิกษุเห็นปานนั้น ย่อม
 ไม่เสื่อมจากโพธิปักขิยธรรม ๓๗ และจากโลกุตตรธรรม ๙”^{๑๑๐}

อนึ่ง คานาในธรรมบทนี้ คล้ายคานาในธรรมสูตร แห่งขุททกนิกาย อิติวุตตกะ ปรารภผู้
 ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม,^{๑๑๑} และขุททกนิกาย เถรคานา^{๑๑๒} รูปพระคาถาอย่างเดียวกัน แม้คำอธิบายใน
 อรรถกถาก็มีนัยอย่างเดียวกัน กล่าวคือ หมายถึงเอา โลกุตตรธรรม ๙ ประการ^{๑๑๓}

๖. โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ พบว่าใช้ในความหมายนี้ ในคานาที่ ๓๘, ๔๔, ๔๕, ๖๐, ๗๙, ๘๖, ๓๕๔, ๓๖๔ มีรูปคาถาแสดงตามลำดับดังนี้

(๑) อนุวฐิตจิตตสส สทฐมม อนุชานโต
 ปริพลวปสาทสส ปญญา น ปริปรุติ.^{๑๑๔}

แปล: ผู้มีจิตไม่มั่นคง ไม่รู้แจ้งสัทธรรม มีความเลื่อมใสเลือนลอย
 ย่อมไม่มีปัญญาสมบูรณ์

^{๑๐๘} ชุ.ธ.อ.๑/๒/๔/๔๔๗.

^{๑๐๙} ชุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๓๖๔/๘๐.

^{๑๑๐} ชุ.ธ.อ.๑/๒/๔/๓๕๙.

^{๑๑๑} ชุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๘๖/๔๕๓.

^{๑๑๒} ชุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๑๐๓๕/๕๐๙.

^{๑๑๓} ชุ.อิติ.อ. ๑/๔/๕๓๓.

^{๑๑๔} ชุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๓๘/๒๓.

วิเคราะห์

ในคาถานี้ คำว่า ธรรม หมายถึง โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ โดยอาศัยบริบทว่า “ผู้มีจิตไม่มั่นคง ไม่รู้แจ้ง.....”

อภิปราย

หากพิจารณาจากบริบท โพธิปักขิยธรรมที่ระบุถึงนั้น เป็นเพียงหัวข้อธรรมหมวดหนึ่งที่ท่านยกมาเป็นอุทาหรณ์ ท่านจึงใช้คำว่า “.....อันต่างโดยโพธิปักขิยธรรม ๓๗”^{๑๑๕} ซึ่งมีนัยถึงธรรมหมวดอื่นด้วย เพียงแต่ไม่ได้ยกมากล่าวไว้ในที่นี้เท่านั้น

อนึ่ง คำว่า สัทธรรม พบบ่อยในพระไตรปิฎก บางครั้งระบุความหมาย หรือหมวดธรรมเฉพาะก็มี เช่น คัมภีร์วิวัจค์ ระบุถึงสติปัฏฐาน ๔ สัมมปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘^{๑๑๖} แต่คัมภีร์ปรีวารระบุถึง ศรัทธา หิริ โอตตปเปะ พหุสุต ปรรวณความเพียร มีสติตั้งมั่น และปัญญา^{๑๑๗} ขณะที่ในมัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ ระบุถึงอริยมรรคมีองค์ ๘^{๑๑๘}

แสดงให้เห็นว่า สัทธรรมจะมีความหมายอย่างไร หรือประการใด ย่อมขึ้นอยู่กับบริบท ในความหมายแบบแคบ ระบุถึงคำสอนอย่างใดอย่างหนึ่ง อย่างกว้าง ระบุถึงพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหมดทั้งในส่วนของปริยัติ ปฏิบัติ และปฏิเวธ

อย่างไรก็ตาม ในที่นี้เพ่งถึงโพธิปักขิยธรรม ๓๘ ประการ เพราะมุ่งชี้ให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างสมาธิกับปัญญา ในลักษณะเป็นเหตุปัจจัยกัน กล่าวคือ ถ้าไม่มีสมาธิ ก็ไม่มีปัญญา เมื่อไม่มีปัญญา ก็ย่อมไม่อาจรู้แจ้งสัทธรรม เป็นเรื่องกระบวนการปฏิบัติ สัทธรรมในพระคาถานี้จึงไม่อาจเพ่งถึงโลกุตตรธรรม ๙

(๒) โโก อิมํ ปฐวี วิเชสสติ
 ยมโลกญจ อิมํ สเทวกํ
 โก ธมมปทํ สุเทสิตํ
 กุสโล ปุพฺผมิว ปเจสสติ.^{๑๑๙}

แปล: ใครจักรู้แจ้งแผ่นดินนี้ ยมโลก และมนุษย์โลกนี้ พร้อมทั้งเทวโลก ใครจักเลือกบทรธรรมที่ตถาคตแสดงไว้ดีแล้ว เหมือนช่างดอกไม้ผู้ชาญฉลาดเลือกเก็บดอกไม้ ฉะนั้น

(๓) เสโฆ อิมํ ปฐวี วิเชสสติ
 ยมโลกญจ อิมํ สเทวกํ

^{๑๑๕} พุ.ธ.อ. ๑/๒/๑/๔๒๒.

^{๑๑๖} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๓๔/๕๘๕.

^{๑๑๗} วิ.ป. (ไทย) ๘/๓๒๗/๔๘๖.

^{๑๑๘} อ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๔๗/๒๙๒.

^{๑๑๙} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๔๔/๒๔.

เสโท ธมมปทํ สุเทสิตํ
 กุสโล ปุพฺผมิว ปเจสฺสตี.^{๑๒๐}

แปล: พระเสขะจักกรู้แจ้งแผ่นดินนี้ ยมโลก และมนุษย์โลกนี้ พร้อมทั้งเทวโลก
 พระเสขะจักเลือกบทรธรรมที่ตถาคตแสดงไว้ดีแล้ว เหมือนช่างดอกไม้ผู้ชาญ
 ฉลาดเลือกเก็บดอกไม้ ฉะนั้น

วิเคราะห์

ในคาถาที่ ๒-๓ นี้ ความต่อเนื่องกัน และคำว่า ธรรม หมายถึง โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ
 เหมือนกัน ทั้งนี้โดยอาศัยบริบทว่า “ใครจักเลือก.....ที่พระตถาคตแสดงไว้ดีแล้ว, พระเสขะจักเลือก.....ที่
 พระตถาคตแสดงไว้ดีแล้ว”

อภิปราย

บริบทของคาถาปรารภแนวทางการปฏิบัติธรรม ธรรมในคาถานี้จึงเพ่งถึงหลักปฏิบัติ กล่าวคือ
 โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ^{๑๒๑} ซึ่งเป็นหน้าที่ของผู้ปฏิบัติจะต้องเลือกธรรมที่เหมาะสมกับจริตของ
 ตน ๆ

ในพระไตรปิฎก มีคำว่า บทรธรรม/ธมมปท-หลายครั้ง แต่ทุกครั้ง ระบุความหมายถึงคำสอน
 ของพระพุทธเจ้า หากแต่แจกแจงในรายละเอียดถึงหัวข้อธรรมต่าง ๆ เหมือนกันบ้าง แตกต่างกันไปบ้าง
 ตามบริบทที่ทรงใช้ เช่น บางครั้งหมายเอาชุดธรรมชุดใดชุดหนึ่ง^{๑๒๒} บางครั้งหมายเอาพระพุทธพจน์
 โดยรวม^{๑๒๓}

โดยสรุป บทรธรรม ใช้ในความหมายกว้าง แคบไม่เหมือนกัน กว้างสุดหมายถึง พระธรรมคำสั่ง
 สอนของพระพุทธเจ้าทั้งหมด ๘๔,๐๐๐ พระธรรมชั้น ๓ แคบสุดคือเพ่งถึงหัวข้อธรรมบทใดบทหนึ่งที่
 เป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูลในปัจจุบัน ประโยชน์ภายภาคหน้า ตลอดถึงประโยชน์อย่างอื่นได้แก่พระ
 นิพพาน พิจารณาความหลากหลายของความมุ่งหมายในการนำไปใช้ได้นี้จากคัมภีร์พระไตรปิฎก ตลอด
 ถึงอรรถกถาทั่วไป

การที่พระอรรถกถาจารย์ระบุถึงโพธิปักขิยธรรม ๓๗ เนื่องเพราะคาถานี้ พระพุทธเจ้าตรัส
 แนวทางปฏิบัติพระกัมมัฏฐานแก่ภิกษุ ๕๐๐ รูป การตรัสบอกให้เลือกบทรธรรมมาพิจารณาจึงเป็นการ
 กระตุ้นเตือนเพื่อให้เกิดผลในทางปฏิบัติ

^{๑๒๐} ขุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๔๕/๒๔.

^{๑๒๑} ขุ.ธ.อ. ๑/๒/๒/๕-๖.

^{๑๒๒} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๓๑/๒๘๙. ชุดธรรมหมวดนี้ประกอบด้วย อนภิขมา, อภัยบาท, สัมมาสติ
 และสัมมาสมาธิ

^{๑๒๓} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๔๐/๓๔๔. ข้อมูลอ้างอิงถึงภิกษุกำลังสาธยายบทรธรรมอยู่ ขณะที่พระพุทธเจ้าตรัสถึง
 พระองค์เองว่า เป็นผู้รู้แจ้งบทรธรรมแล้ว

(๔) ทีฆา ชาครโต รตติ ทีฆิ สนตสฺส โยชนิ
ทีฆิ พาลานํ สํสาโร สทฺธมฺมํ อวิชานตฺ.^{๑๒๔}

แปล: ราตรีหนึ่ง ยาวนานสำหรับผู้ตื่นอยู่ ระยะทางโยชนหนึ่ง ยาวไกลสำหรับ
คนผู้เมื่อยล้า สังสารวัฏยาวนานสำหรับคนพาลผู้ไม่รู้แจ้งสัทธรรม

วิเคราะห์

ในพระคาถานี้ ธรรม หมายถึง โพธิปักขยธรรม ๓๗ ประการ โดยอาศัยบริบทที่ว่า “สังสารวัฏ
ยาวนานสำหรับคนพาลผู้ไม่รู้แจ้ง.....”

อภิปราย

ในอรรถกถาธรรมบท พระพุทธโฆสจารย์อธิบายความไว้ว่า สังสารวัฏของชนพาลทั้งหลายผู้
ไม่รู้ประโยชน์ในโลกนี้และประโยชน์ในโลกหน้า คือผู้ไม่อาจเพื่อกระทำที่สุดแห่งสังสารวัฏ ผู้ไม่รู้แจ้ง
สัทธรรม อันต่างด้วยธรรมมีโพธิปักขยธรรม ๓๗ เป็นต้น ที่พระอริยเจ้าทั้งหลายรู้แล้วกระทำที่สุดแห่ง
สงสารได้ ย่อมชื่อว่ายาว^{๑๒๕}

พิจารณาในแง่หลักอุปมาจะ คำว่า สทฺธมฺม- เป็นเอกเทศอุปมาจะ คือเป็นสำนวนที่กล่าวถึง
ส่วนรวมแต่ให้มุ่งหมายถึงบางส่วน ซึ่งในที่นี้ คำว่า สัทธรรม มุ่งหมายถึงคำสอนของพระพุทธเจ้าโดย
ส่วนรวม แต่ในคาถานี้ให้มุ่งหมายเฉพาะโพธิปักขยธรรม ๓๗ ประการเท่านั้น^{๑๒๖}

พิจารณาในแง่ของนัย คำว่า สทฺธมฺม- เป็นรูปหีนัย และปาริเสสนัย

รูปหีนัย คือนัยที่มีความหมายไม่ตรงกับสภาพที่เป็นจริง หมายความว่า แม้คำว่า สทฺธมฺม-
โดยทั่วไปจะหมายถึง พระสัทธรรมทั้ง ๓ ประการ แต่ในที่นี้ให้หมายเอาเฉพาะโพธิปักขยธรรม ส่วน
ปาริเสสนัย คือ นัยหมายเอาสิ่งที่เหลือ หมายความว่า เดิมหมายถึงพระสัทธรรมทั้ง ๓ แต่ในที่นี้หมายเอา
เพียงโพธิปักขยธรรม^{๑๒๗}

(๕) ธมฺมปิตฺติ สฺขํ เสติ วิปฺปสนฺเนน เจตฺสา
อริยปฺปเวทิตฺเต ธมฺเม สทา รมติ ปณฺทิตฺโต.^{๑๒๘}

แปล: บุคคลผู้อิ่มเอิบในธรรม มีใจผ่องใส ย่อมอยู่เป็นสุข บัณฑิตย่อมยินดีใน
ธรรมที่พระอริยะประกาศแล้วทุกเมื่อ

วิเคราะห์

คำว่า ธรรม ในคาถานี้ปรากฏ ๒ ครั้ง คือ ธมฺมปิตฺติ (อิ่มเอิบในธรรม), และ ธมฺเม (ในธรรม)
เฉพาะคำหลังหมายถึงโพธิปักขยธรรม ๓๗ ประการ โดยอาศัยบริบทที่ว่า “บัณฑิตย่อมยินดีใน.....ที่พระ
อริยเจ้าประกาศไว้แล้ว”

^{๑๒๔} ขุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๖๐/๒๗.

^{๑๒๕} ขุ.ธ.อ. ๑/๒/๒/๑๖๗.

^{๑๒๖} พระธรรมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม), งานวิจัยการศึกษาเชิงวิเคราะห์: พระคาถาธรรมบท, หน้า ๔๑๔.

^{๑๒๗} เรื่องเดียวกัน.

^{๑๒๘} ขุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๗๙/๓๑.

๔ อภิปราย

ในอรรถกถาธรรมบท พระพุทธโฆสาจารย์ได้วินิจฉัยเชื่อมโยงบทวิเสสณะของธรรม คือ อริยปุปเวทิตะ เพื่อให้ความหมายชัดเจนขึ้นว่า “บทว่า อริยปุปเวทิตะ ความว่า ในโพธิปักขิยธรรม อันต่างด้วยสติปัฏฐานเป็นต้น อันพระอริยเจ้าทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้นประกาศแล้ว”^{๑๒๙}

คำแรกมุ่งแสดงผล คือโลกุตตรธรรม ส่วนคำหลัง มุ่งแสดงเหตุ คือโพธิปักขิยธรรม

(๖) เย จ โข สมมทุกขาเต ฌมเม ฌมมานวุตติโน
เต ชนา ปารเมสสนติ มจจุเอยย สุกุตตร.^{๑๓๐}

แปล: ส่วนชนเหล่าใดประพฤติตามธรรม ในธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้โดยชอบ ชนเหล่านั้นจักข้ามพ้นวิภวภูมิจนเป็นบ่วงมารที่ข้ามได้แสนยาก ไปถึงฝั่งโน้นได้

วิเคราะห์

ในคานานี้ มีธรรมปรากฏอยู่ ๓ คำ เฉพาะคำแรก หมายถึง โพธิปักขิยธรรม โดยอาศัยบริบทว่า “ชนเหล่าใดประพฤติตาม.....”

อภิปราย

อรรถกถา ท่านไม่ได้ระบุความหมายไว้โดยตรง กล่าวไว้แต่เพียงว่า “ประพฤติธรรมสมควรแก่ธรรมด้วยสามารถแห่งการพึงธรรมนั้น แล้วบำเพ็ญปฏิบัติเหมาะสมแก่ธรรมนั้น กระทำมรรคผลให้แจ้ง”^{๑๓๑} ซึ่งจากบริบทนี้ จะหมายเอาโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ เพราะปฏิบัติที่จะนำไปสู่การรู้แจ้งอื่นนอกจากโพธิปักขิยธรรมไม่มี

(๗) สพพทานํ ฌมมทานํ ชินาติ
สพพรสํ ฌมมรโส ชินาติ
สพพรตํ ฌมมรติ ชินาติ
ตณฺหกุขโย สพพทุกฺโข ชินาติ.^{๑๓๒}

แปล: การให้ธรรม ชนะการให้ทั้งปวง รสแห่งธรรม ชนะรสทั้งปวง
ความยินดีในธรรม ชนะความยินดีทั้งปวง ความสันตติหา ชนะทุกข์ทั้งปวง

วิเคราะห์

คำว่า ธรรม ในคานานี้ปรากฏ ๓ ครั้ง เฉพาะที่หมายถึง โพธิปักขิยธรรม ได้ในบาทคาถาว่า สพพรสํ ฌมมรโส ชินาติ โดยอาศัยบริบทว่า “รสแห่ง.....ย่อมชนะรสทั้งปวง”

^{๑๒๙} พ.ธ.อ. ๑/๒/๒/ ๓๑๖.

^{๑๓๐} พ.ธ. (บาลี) ๒๕/๘๖/๓๒.

^{๑๓๑} พ.ธ.อ. ๑/๒/๒/๓๖๑.

^{๑๓๒} พ.ธ. (บาลี) ๒๕/๓๕๔/๗๘.

อภิปราย

ในอรรถกถาธรรมบท พระพุทธโฆสจารย์ได้ให้เหตุผลประกอบว่า รสธรรมชนะรสทั้งปวง เพราะรสอื่น ๆ เช่น รสสุธาโภชนของเทวดา ยังเป็นปัจจัยให้สัตว์ต้องเสวยทุกข์ในสังสารวัฏ แต่รสแห่งพระธรรม คือ โภธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ และโลกุตตรธรรม ๔ ประการเป็นรสแห่งความสุขที่ประเสริฐสุด เพราะนำสัตว์ออกจากวัฏฏทุกข์^{๑๓๓}

(๘) ฌมมาราโม ฌมมรโต ฌมม อนุวิจินตย
 ฌมม อนุสสรํ ภิกขุ สทฺธมมา น ปริหายติ.^{๑๓๔}

แปล: ภิกษุมีธรรมเป็นที่มายินดี ยินดีแล้วในธรรม พิจารณาใคร่ครวญถึงธรรม
 ระลึกถึงธรรมอยู่ ย่อมไม่เสื่อมจากสัทธรรม

วิเคราะห์

ธรรมในคานานี้มีปรากฏจำนวน ๕ ครั้ง เฉพาะคำสุดท้าย ในบาทคาถาว่า สทฺธมมา น ปริหายติ หมายถึง โภธิปักขิยธรรม และโลกุตตรธรรม โดยอาศัยบริบทที่ว่า “ภิกษุมีธรรมเป็นที่มายินดี ยินดีแล้วในธรรม พิจารณาใคร่ครวญถึงธรรม ระลึกถึงธรรมอยู่ ย่อมไม่เสื่อมจาก.....”

อภิปราย

บริบทของคานานี้ พระพุทธเจ้าตรัสยกย่องชมเชยพระธรรมารามเถระ ผู้ทราบข่าวการปลงมา
 ยุสสังขารของพระพุทธเจ้าแล้ว ไม่ประมาท ตั้งใจบำเพ็ญสมณธรรมเพื่อให้บรรลุธรรมก่อนพุทธปรินิพพาน

พระพุทธโฆสจารย์ จึงอธิบายความว่า “บทว่า สทฺธมมา ความว่า ภิกษุเห็นปานนั้น ย่อม
 ไม่เสื่อมจากโภธิปักขิยธรรม ๓๗ และจากโลกุตตรธรรม ๔”^{๑๓๕}

อนึ่ง คานาในธรรมบทนี้ คล้ายคานาในธรรมสูตร แห่งขุททกนิกาย อิติวุตตกะ ปรรคภู
 ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม,^{๑๓๖} และขุททกนิกาย เถรคาถา^{๑๓๗} รูปพระคาถาอย่างเดียวกัน แม้คำอธิบายใน
 อรรถกถาก็มีนัยอย่างเดียวกัน กล่าวคือ หมายถึง โภธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ และโลกุตตรธรรม ๔
 ประการ^{๑๓๘}

๗) สมถ/วิปัสสนากรรมฐาน พบว่าใช้ในความหมายนี้ ในคานาที่ ๑๙๐, ๒๙๗, ๓๘๔ มีรูป
 คาถาตามลำดับดังต่อไปนี้

(๑) โย จ พุทฺธญจ ฌมมญจ สงฺฆญจ สรณํ คโต

^{๑๓๓} พุ.ธ.อ.๑/๒/๔/๓๒๗.

^{๑๓๔} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๓๖๔/๘๐.

^{๑๓๕} พุ.ธ.อ.๑/๒/๔/๓๕๙.

^{๑๓๖} พุ.อิตติ. (ไทย) ๒๕/๘๖/๔๕๓.

^{๑๓๗} พุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๑๐๓๕/๕๐๙.

^{๑๓๘} พุ.อิตติ.อ. ๑/๔/๕๓๓.

จตุตถจริ อริยสัจจานิ

สมมปปญญา ปสฺสตี.^{๑๓๙}**แปล** : ส่วนผู้ที่ถึงพระพุทฺธ พระธรรม และพระสงฆ์ เป็นสรณะ

ย่อมใช้ปัญญาชอบพิจารณาเห็นอริยสัจ ๔ ประการ

วิเคราะห์

ในคานานี้ คำว่า ธรรม หมายถึง อัมมานุสฺสตี เป็นหนึ่งในอารมณ์ของสมถกัมมัฏฐาน อยู่ในหมวดอนุสฺสตี ๑๐ ประการ โดยอาศัยบริบทที่ว่า “ส่วนผู้ที่ถึงพระพุทฺธ.....และพระสงฆ์เป็นสรณะ ย่อมใช้ปัญญาชอบพิจารณาเห็นอริยสัจ ๔ ประการ”

อภิปราย

ธรรมในคานานี้ สามารถตีความได้ ๒ นัย นัยแรก หมายถึงธรรมในฐานะเป็นรัตนะ ๑ ใน ๓ ประกอบด้วย พุทฺธรัตนะ ธรรมรัตนะ และสังฆรัตนะ นัยที่ ๒ หมายถึงธรรมในฐานะเป็นอารมณ์กัมมัฏฐาน

พิจารณาจาก นิทานต้นเรื่อง ธรรมมีฐานะเป็นรัตนะ เพราะแสดงนัยเปรียบเทียบการยึดถือสิ่งต่าง ๆ เช่น ภูเขา ป่าไม้ อาราม และรุกขเจตีย์ เป็นต้นเป็นสรณะว่า นั้นมิใช่สรณะอันประเสริฐ บุคคลถึงสรณะเช่นนี้แล้ว ไม่สามารถออกจากทุกข์ได้ ขณะที่ความตอนแก้อรรถ ท่านเพ่งถึงอารมณ์กัมมัฏฐาน โดยขยายความว่า “ส่วนบุคคลใด เป็นคฤหัสถ์ก็ตาม เป็นบรรพชิตก็ตามอาศัยกัมมัฏฐาน คือการตามระลึกถึงพระพุทฺธ พระธรรม พระสงฆ์”^{๑๔๐}

หากพิจารณาคานานี้ทั้งหมดโดยเฉพาะท่อนสุดท้าย เพ่งถึงการปฏิบัติที่นำไปสู่ความดับทุกข์ ด้วยการพิจารณาเห็นอริยสัจ ๔ แล้วดำเนินไปตามอริยมรรคมีองค์ ๘^{๑๔๑} วินิจฉัยความได้ว่า ธรรมในพระคานานี้ เป็นอารมณ์กัมมัฏฐาน อยู่ในหมวดอนุสฺสตี ๑๐ ประการ มีพุทฺธานุสฺสตี อัมมานุสฺสตี และสังฆานุสฺสตี^{๑๔๒} เป็นต้น

(๒)

สุปปพุทฺธิ ปุพฺพณฺตี สทา โคตมสาวกา

เยสํ ทิวา จ รตฺโต จ นิจฺจํ ฌมฺมคตา สตี.^{๑๔๓}**แปล** : เหล่าพระสาวกของพระโคตม มีสติตั้งมั่นในพระธรรมเป็นนิตย์

ทั้งกลางวันและกลางคืน ชื่อว่าตื่นด้วยดีอยู่เสมอ

วิเคราะห์

ในคานานี้ ธรรม หมายถึง อัมมานุสฺสตี โดยอาศัยบริบทว่า “มีสติตั้งมั่นใน.....เป็นนิตย์ทั้งกลางวันและกลางคืน ชื่อว่าตื่นด้วยดีอยู่เสมอ”

^{๑๓๙} ขุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑๙๐/๕๐.^{๑๔๐} ขุ.ธ.อ. ๑/๒/๓/๓๔๘.^{๑๔๑} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๘๘-๑๙๒/๕๐.^{๑๔๒} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๗/๓๒๘.^{๑๔๓} ขุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒๙๗/๖๘

อภิปราย

อรรถกถาธรรมบท พระพุทธโฆสาจารย์ขยายความว่า “สองบทว่า **ธมมคตา สติ** ความว่า สติที่ปรารภพระธรรมคุณทั้งหลาย อันต่างด้วยคุณมีว่า **"สวากขาโต ภคตา ธมโม"** เป็นต้น อันเกิดขึ้นอยู่^{๑๔๔}

อนึ่ง สองบทว่า **ธมมคตา สติ** ในคานานี้ พบเพียงครั้งเดียว คือในขุททกนิกาย ธรรมบท

คำที่ใกล้เคียงกันนี้ และมีความหมายในเชิงปฏิบัติคือ ธมมานุสสติ ซึ่งถือเป็น ๑ ในอนุสสติ ๑๐ ประกอบด้วย พุธานุสสติ ธัมมานุสสติ สังขานุสสติ สीलानุสสติ จาคานุสสติ เทวตานุสสติ มรณานุสสติ อานาปานัสสติ กายคตาสติ และอุปสมานุสสติ เป็นอารมณ์กัมมัญฐานหมวดหนึ่ง และพบโดยทั่วไปในคัมภีร์พระไตรปิฎก^{๑๔๕}

(๓) ธมมาราโม ธมมรโต ธมมํ อนุวิจินตยํ
 ธมมํ อนุสสรํ ภิกขุ สทฺธมมา น ปริหายติ^{๑๔๖}

แปล: ภิกขุมีธรรมเป็นที่มายินดี ยินดีแล้วในธรรม พิจารณาใคร่ครวญถึงธรรม

ระลึกถึงธรรมอยู่ ย่อมไม่เสื่อมจากสัทธรรม

วิเคราะห์

ธรรมในคานานี้มีปรากฏจำนวน ๕ ครั้ง

ธรรม ๔ คำแรก (ธมมาราโม, ธมมรโต, ธมมํ อนุวิจินตยํ, ธมมํ อนุสสรํ) หมายถึง สมกัมมัญฐานและวิปัสสนากัมมัญฐาน โดยอาศัยบริบทที่ว่า “ภิกขุมี.....เป็นที่มายินดี ยินดีแล้วใน..... พิจารณาใคร่ครวญถึง.....ระลึกถึง.....อยู่”

อภิปราย

บริบทของคานานี้ พระพุทธเจ้าตรัสยกย่องชมเชยพระธรรมารามเถระ ผู้ทราบข่าวการปลงมาสู่สังขารของพระพุทธเจ้าแล้ว ไม่ประมาท ตั้งใจบำเพ็ญสมณธรรมเพื่อให้บรรลุธรรมก่อนพุทธปรินิพพาน

อรรถกถาจารย์อธิบายความคานานี้รวม ๆ ว่า “ธรรมคือสมถะและวิปัสสนาเป็นที่มายินดีของภิกขุนั้น เพราะอรรถว่าเป็นที่อยู่ เพราะเหตุนั้น ชื่อว่าผู้มีธรรมเป็นที่มายินดี, ผู้ยินดีแล้วในธรรมนั้นนั่นแล เพราะเหตุนั้นจึงชื่อว่าผู้ยินดีแล้วในธรรม, ชื่อว่าผู้ใคร่ครวญอยู่ซึ่งธรรม เพราะนึกถึงธรรมนั้นนั่นแหละบ่อย ๆ อธิบายว่า ผู้นึกถึงธรรมนั้นอยู่”^{๑๔๗}

(๔) ยथा ทวเยสุ ธมเมสุ ปารคฺโชติ พราหมโณ

^{๑๔๔} พุ.ธ.อ.๑/๒/๔/๑๗๔.

^{๑๔๕} เช่น ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๗/๓๒๘, อง.เอก. (ไทย) ๒๐/๒๙๗/๓๗, อง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๙/๔๒๐, พุ.มหา. (ไทย) ๒๙/๓/๘. เป็นต้น

^{๑๔๖} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๓๖๔/๘๐.

^{๑๔๗} พุ.ธ.อ.๑/๒/๔/๓๕๙.

อดสฺส สพฺเพ สโยคา อดถิ คจฺจนฺติ ขานโต.^{๑๔๘}

แปล: เมื่อใด พรหมณ์เป็นผู้ถึงฝั่งในธรรมทั้งสอง เมื่อนั้นสังโยคะทั้งหมด
ของเขาผู้อยู่ ย่อมถึงความตั้งอยู่ไม่ได้

วิเคราะห์

ในคาถานี้ ธรรม หมายถึง สมถกัมมัฏฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐาน โดยอาศัยบริบทที่ว่า “ผู้ถึง
ฝั่งใน.....ทั้งสอง สังโยชน์ทั้งหมดของเขาผู้อยู่ย่อมถึงการตั้งอยู่ไม่ได้”

อภิปราย

บริบทพระคาถานี้ ทรงปรารภภิกษุ ๓๐ รูป ซึ่งเดินทางมาเข้าเฝ้า ณ วัดพระเชตุพนมหาวิหาร
พระสารีบุตรทราบอุปนิสัยแห่งพระอรหันต์ของภิกษุเหล่านั้น จึงกราบทูลถามปัญหาว่า ธรรม ๒ ประการ
ที่ตรัสเนื่อง ๆ นั้นคืออะไร

พระพุทธเจ้าตรัสแก้ปัญหของพระสารีบุตร โดยยกหัวข้อธรรมคือสมถะและวิปัสสนาขึ้น
แสดง เพื่อส่งเสริมอุปนิสัยแห่งพระอรหันต์ของภิกษุ ๓๐ รูปเหล่านั้น ความในตอนแก้ทรงจึงแสดงสมถ
กัมมัฏฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐาน

ในกาลใดพระชีนาสพนเป็นผู้ถึงฝั่ง ในธรรมคือสมถะและวิปัสสนา อันตั้งอยู่โดย ส่วน ๒
ด้วยอำนาจแห่งการถึงฝั่งคืออภิญญาเป็นต้น, ในกาลนั้นกิเลสเครื่องประกอบทั้งหลาย มีกิเลส
เครื่องประกอบคือกามเป็นต้นทั้งปวง ซึ่งสามารถเพื่อประกอบไว้ในวิภูษะของพระชีนาสพนนั้น ผู้รู้
อยู่อย่างนี้ ย่อมถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ คือความสิ้นไป^{๑๔๙}

อนึ่ง ก่อนตรัสคาถานี้ มีปุจฉา-วิสัชนาระหว่างพระพุทธเจ้ากับพระสารีบุตรระบุถึงสมถ
กัมมัฏฐาน และวิปัสสนากัมมัฏฐาน เช่นกัน ความดังนี้

พระสารีบุตรเถระเล็งเห็นอุปนิสัยแห่งพระอรหันต์ของภิกษุเหล่านั้นแล้ว เข้าไปเฝ้าพระศาสดา
ยืนอยู่เทียว ทูลถามปัญหานี้ว่า " พระเจ้าข้า ธรรมทั้งหลายที่พระองค์ตรัสเรียกว่า ' ธรรม ๒
ประการ ๆ ดังนี้; ธรรม ๒ ประการนี้เป็นไฉนหนอแล ?" ที่นั้น พระศาสดาตรัสกะท่านว่า
" สารีบุตร สมถะและวิปัสสนา เรียกว่าธรรม ๒ ประการแล" ดังนี้แล้ว ตรัสคาถานี้^{๑๕๐}

๘) ภูมิ ๓ พบว่าใช้ในความหมายนี้ในคาถาที่ ๓๕๓ มีรูปคาถาดังนี้

สพฺพาภิกฺขุ สพฺพวิหฺมสมฺมิ

สพฺเพสุ ฌมฺเมสุ อานุปฺปิตโต

สพฺพพฺยชโห ตณฺหกฺขเย วิมฺุตโต

^{๑๔๘} พ.ธ. (บาลี) ๒๕/๓๘๔/๘๔.

^{๑๔๙} พ.ธ.อ. ๑/๒/๔/๒๔๖-๒๔๗.

^{๑๕๐} พ.ธ.อ.๑/๒/๔/๔๒๖.

สย อภิญญา กมุททิสัย.^{๑๕๑}

แปล: เราเป็นผู้ครอบงำธรรมทั้งปวง รู้ธรรมทั้งปวงมิได้แปดเปื้อนในธรรม
ทั้งปวง ละธรรมทั้งปวงได้หลุดพ้นเพราะสิ้นตัณหา ตรัสรู้ยิ่งเองแล้วจะพึงกล่าว
อ้างใครเล่า

วิเคราะห์

ในคานานี้ ธรรม หมายถึง ภูมิ ๓ โดยอาศัยบริบทที่ว่า “เราเป็นผู้ครอบงำธรรมทั้งปวง รู้
ธรรมทั้งปวง มิได้แปดเปื้อนใน...ทั้งปวง ละธรรมทั้งปวงได้ หลุดพ้นเพราะสิ้นตัณหา”

อภิปราย

บริบทของธรรม เป็นการแสดงถึงพระบริสุทธิคุณของพระพุทธเจ้าว่าพ้นแล้วจากเครื่องแปด
เปื้อนทั้งหลายทั้งในกามภูมิ รูปภูมิ และอรุภูมิ ทรงประกาศความที่พระองค์เป็น สยัมภู ตรัสรู้ชอบเอง
ไม่มีใครเป็นศาสดา และพระธรรมนั้น พระองค์ก็ตรัสไว้ดีแล้ว

พระคานานี้คล้ายในมหาวรรคแห่งพระวินยปิฎก รูปพระคาถา และคำแปล^{๑๕๒} เป็นอย่าง
เดียวกัน อรรถกถาแห่งพระวินยปิฎกอธิบายความคล้ายกับอรรถกถาธรรมบท กล่าวคือ ธรรม ในคำว่า
เราเป็นผู้ครอบงำธรรมทั้งปวง หมายถึง ธรรมอันเป็นไปในภูมิ ๓, ธรรม ในคำว่า รู้ธรรมทั้งปวง หมายถึง
ธรรมอันเป็นไปในภูมิ ๔, ส่วน ธรรม ในคำว่า ไม่แปดเปื้อนในธรรมทั้งปวง, ละธรรมทั้งปวงได้ ท่านหมายถึง
เอา ธรรมอันเป็นไปในภูมิ ๓^{๑๕๓}

อนึ่ง ในพระไตรปิฎกบางแห่ง คำว่า ธรรมทั้งปวง แจกแจงรายละเอียดว่า หมายถึง ชั้น ๕
อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ กุศลธรรม อกุศลธรรม อภัยกตธรรม กามาวจรธรรม รูปาวจรธรรม
อรุปาวจรธรรม อปริยาปนธรรม^{๑๕๔}

๙) **ปฏิบัติธรรม** พบว่าใช้ในความหมายนี้ ในคานาที่ ๒๐,๒๕๙ รูปคาถาดังนี้

(๑) อุปมปิ เจ สหิต ภาสมาโน
 ธมมสส โหติ อนุมมจारी
 ราคณจ โทสณจ ปหาย โมห
 สมมปปชาโน สุวิมุตตจิตโต
 อนุปาติยาน อธิ วา หรี วา

^{๑๕๑} ชุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๓๕๓/๗๘

^{๑๕๒} วิมहा. (ไทย) ๔/๑๑/๑๗.

^{๑๕๓} วิมहा.อ. ๔/๑/๕๘. (ภูมิ ๓ ได้แก่ กามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ และอรุปาวจรภูมิ, ภูมิ ๔ ได้แก่ กามาวจร
ภูมิ รูปาวจรภูมิ อรุปาวจรภูมิ โลกุตตรภูมิ พระพุทธเจ้าทรงละภูมิทั้ง ๓ แล้วทรงดำรงอยู่ในภูมิที่ ๔ คือ โลกุตตรภูมิ)

^{๑๕๔} ชุ.ปฎิ. (ไทย) ๓๑/๓๓/๕๙๐.

น ภาควา สามณญสส โหตุ.^{๑๕๕}

แปล: คนที่กล่าวพุทธพจน์แต่น้อย แต่ประพฤติธรรมสมควรแก่ธรรมเป็นปกติ
ละระคะ โทสะ และโมหะได้แล้ว รู้ชอบ มีจิตหลุดพ้นดีแล้ว ไม่ยึดติดในโลกนี้
และโลกหน้า เขาย่อมได้รับผลแห่งความเป็นสมณะ

วิเคราะห์

ในคานาถนี้ มีคำว่า ธรรม ปรากฏ ๒ ครั้ง คือ ธรรมสส และ อนุธมมจารี เฉพาะคำว่า
อนุธมมจารี หมายถึง ปฏิบัติธรรม โดยอาศัยบริบทว่า “ประพฤติ.....สมควรแก่.....เป็นปกติ”

อภิปราย

คำว่า ธรรม ในคานาถนี้ มีความสัมพันธ์ กล่าวคือ การจะบรรลุเป้าหมายคือโลกุตตรธรรม
อย่างใดอย่างหนึ่ง ผู้ปฏิบัติต้องเลือกสรรหลักธรรมที่สมควร หรือเหมาะสม หากกล่าวโดยรวบยอด ก็คือ
โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการนั่นเอง ในอรรถกถาธรรมบท พระพุทธโฆสจารย์ระบุเพียง ปาริสุทธิศีล ๔,
อุดงค์คุณ และอสุภกรรมฐาน^{๑๕๖} ซึ่งถือเป็นส่วนหนึ่งของธรรมที่ผู้ปฏิบัติต้องเลือกให้เหมาะสมกับจริตของ
ตน ๆ ข้อวินิจัยดังกล่าว สอดคล้องกับบาลีขุททกนิยาย จุฬนิตเทศที่ว่า

คำว่า **ประพฤติธรรมสมควร** เป็นนิจ อธิบายว่า สติปฏิฐาน ๔ ฯลฯ อริยมรรคมีองค์ ๘
เรียกว่า ธรรม, ธรรมสมควร เป็นอย่างไร, คือ การปฏิบัติชอบ การปฏิบัติสมควร การปฏิบัติไม่เป็น
ข้าศึก การปฏิบัติเอื้อประโยชน์ การปฏิบัติธรรมถูกต้องตามหลักธรรม การรักษาศีลให้บริบูรณ์
การสำรวมอินทรีย์ ความรู้จักประมาณในการบริโภคอาหาร ความเป็นผู้มีความเพียรเป็นเครื่องตั้ง
อยู่เสมอ สติและสัมปชัญญะ เหล่านี้เรียกว่า ธรรมสมควร^{๑๕๗}

(๒) น ตาวตา ธมมธโร ยาวตา พหุ ภาสติ
โย จ อปมปิ สุตวาน ธมมํ กาเยน ปสสติ
ส เว ธมมธโรโหติ โย ธมมํ นปมชชติ.^{๑๕๘}

แปล: บุคคลไม่ชื่อว่าผู้ทรงธรรมเพียงเพราะพูดมาก ส่วนผู้ใดได้สดับตรับฟัง
ธรรมน้อย แต่พิจารณาเห็นธรรมด้วยนามกาย ทั้งไม่ประมาทธรรมนั้น ผู้นั้นชื่อว่า
ผู้ทรงธรรม

วิเคราะห์

ในธรรมในคานาถนี้ ปรากฏ ๓ ครั้ง เฉพาะที่มีความหมายว่า ปฏิบัติธรรม ปรากฏอยู่ในบาท
คานาถว่า “โย ธมมํ นปมชชติ” หมายถึง ปฏิบัติธรรม โดยอาศัยบริบทที่ว่า “พิจารณาเห็นธรรมด้วยนาม
กาย ทั้งไม่ประมาท.....นั้น”

^{๑๕๕} พ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒๐/๑๙.

^{๑๕๖} พ.ธ.อ. ๑/๒/๑/๒๑๕.

^{๑๕๗} พ.จุ. (ไทย) ๓๐/๑๕๕/๔๙๐.

^{๑๕๘} พ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒๕๙/๖๑.

อภิปราย

ธรรมในคานานี้ ปรากฏ ๔ ครั้ง และพ้องรูป ๒ คำ กล่าวคือ ธรรมธโร ปรากฏ ๒ ครั้ง และ ธรรม์ ปรากฏ ๒ ครั้ง

พิจารณาจากบริบทของนิทานที่ปรารภพระเถระผู้ทรงพระไตรปิฎกกับพระเถระผู้ได้บรรลุธรรมแล้ว พระพุทธเจ้าทรงปฏิเสธที่จะเรียกพระผู้ทรงพระไตรปิฎกว่า เป็นผู้ทรงธรรม ขณะที่พระเอกาทสน์เถระ แม้ไม่ได้ทรงพระไตรปิฎก แต่รู้แจ้งแทงตลอดศีลธรรมแล้ว ทรงเรียกว่า เป็นผู้ทรงธรรม

ความตอนแก้อรธของพระคานานี้ ท่านจึงอธิบายเชื่อมโยงความเป็นเหตุเป็นผลของคำว่า “ผู้ใดฟังธรรมแม้มีประมาณน้อย อาศัยธรรมะ อาศัยอรรถะ เป็นผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม กำหนดรู้สัจจะมิทุกข์เป็นต้น ชื่อว่าย่อมเห็นสัจธรรม ๔ ด้วยนามกาย ผู้นั้นแล ชื่อว่าเป็นผู้ทรงธรรม”^{๑๕๙} และ “แม้ผู้ใดเป็นผู้มีความเพียรปรารภแล้ว หวังการแทงตลอดอยู่ว่า (เราจักแทงตลอด)ในวันนี้ ๆ แล ชื่อว่าย่อมไม่ประมาทธรรม, แม้ผู้นี้ก็ชื่อว่าผู้ทรงธรรมเหมือนกัน”^{๑๖๐}

๑๐) **สุจริตธรรม** พบว่าใช้ในความหมายนี้ ในคานาที่ ๒๔,๘๔,๑๖๘,๑๖๙ มีรูปคานาดังนี้

- (๑) อุภูฐานวโต สติมโต
 สัจจิมมสส นิสम्मการิโน
 สญญตสส จ ธรรมชีวิโน
 อปมตตสส ยโสภิตตตติ.^{๑๖๑}

แปล: ยศย่อมเจริญแก่บุคคลที่มีความขยันหมั่นเพียร มีสติ มีภาระงานสะอาด

ใคร่ครวญก่อนทำ สำรวม ดำรงชีวิตโดยธรรม และไม่ประมาท

วิเคราะห์

ในคานานี้ ธรรม หมายถึง สุจริตธรรม โดยอาศัยบริบทว่า “มีความขยันหมั่นเพียร มีสติ มีภาระงานสะอาดใคร่ครวญก่อนทำ สำรวม ดำรงชีวิตโดย..... และไม่ประมาท”

อภิปราย

อรรถกถาธรรมบท พระพุทธโฆสจารย์อธิบายความว่า “ผู้เป็นคฤหัสถ์ เว้นความโง่งมต่าง ๆ มีโง่งมด้วยตรงซึ่งเป็นต้น เลี้ยงชีวิตด้วยการงานอันชอบทั้งหลาย มีทำนาและเลี้ยงโคเป็นต้น, เป็นบรรพชิต เว้นอนิสนากรรมทั้งหลายมีเวชกรรมและหุตกรรมเป็นต้น เลี้ยงชีวิตด้วยภิกขาจาร โดยธรรมคือโดยชอบ”^{๑๖๒}

^{๑๕๙} พ.ธ.อ. ๑/๒/๔/๗๕.

^{๑๖๐} พ.ธ.อ. ๑/๒/๔/๗๕.

^{๑๖๑} พ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒๔/๒๐.

^{๑๖๒} พ.ธ.อ.๑/๒/๑/๓๒๑.

อนึ่ง คำว่า ธมมชีวิน ปรากฏในพระไตรปิฎก ๗ ครั้ง^{๑๖๓} ๔ ครั้งแรก ปรากฏในคัมภีร์
อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต เนื้อความคาถาเป็นอย่างเดียวกันทั้งหมด ขณะที่ ๓ ครั้งหลัง ปรากฏใน
ขุททกนิกาย เถรีคาถา เป็นรูปร้อยกรองล้วน คัดมาเป็นตัวอย่าง ดังนี้

ส่วนสามมีและภรรยาทั้ง ๒ ฝ่าย
เป็นผู้มีศรัทธา รู้ความประสงค์ของผู้ขอ
สำรวมระวัง ดำเนินชีวิตโดยธรรม
เจรจาไพเราะอ่อนหวานต่อกัน
มีความเจริญรุ่งเรือง มีความผาสุก
มีความประพาสเสมอกันทั้ง ๒ ฝ่าย
รักใคร่ ไม่คิดร้ายต่อกัน^{๑๖๔}

สมณะเหล่านั้นเป็นพหูสูต ทรงธรรม
เป็นพระอริยะ เป็นอยู่โดยธรรม แสดงเหตุและผล
เพราะเหตุนี้ เหล่าสมณะจึงเป็นที่รักของลูกๆ^{๑๖๕}

สมณะเหล่านั้นเป็นพหูสูต ทรงธรรม
เป็นพระอริยะ เป็นอยู่โดยธรรม มีจิตมีอารมณ์เดียว มีสติ
เพราะเหตุนี้ เหล่าสมณะจึงเป็นที่รักของลูกๆ^{๑๖๖}

เราจะออกจากบ้านนาลา ใครจะอยู่ในบ้านนาลานี้ได้
เจ้าจะผูกเหล่าสมณะผู้เลี้ยงชีพโดยธรรมด้วยมารยาทอยู่หรือ^{๑๖๗}

สรุปความได้ว่า คำว่า เลี้ยงชีวิตโดยธรรม ท่านเพ่งถึงสุจริตธรรมทั้งหมด ความต่างกันมี
เล็กน้อย คือ บางแห่งเพ่งสุจริตธรรมสำหรับคฤหัสถ์ บางแห่งถึงสุจริตธรรมสำหรับบรรพชิต ความใน
อรรถกถาจึงสอดคล้องกับเนื้อความในพระไตรปิฎกที่ยกมาเป็นตัวอย่างข้างต้น

(๒) อุตติภูณฺเฐ นปฺมชฺเชยฺย ธมฺมํ สุจฺจิตํ จเร
ธมฺมจารี สุขํ เสติ อสฺมี โลเก ปรมฺหิ จ.^{๑๖๘}

แปล: ภิกษุไม่พึงประมาทในวินยบาตที่ตนยืนรับ พึงประพฤติสุจริตธรรม ผู้

^{๑๖๓} ไม่นับรวมในขุททกนิกาย ธรรมบท ตลอดที่ปรากฏด้วยรูปวิภัติ พจน์ และลึงค์อื่น

^{๑๖๔} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๕๓,๕๔,๕๕,๕๖/๙๐,๙๓,๙๔,๙๕.

^{๑๖๕} ขุ.เถรี. (ไทย) ๒๖/๒๗๙/๖๐๑.

^{๑๖๖} ขุ.เถรี. (ไทย) ๒๖/๒๘๐/๖๐๑.

^{๑๖๗} ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๒๙๕/๖๐๔.

^{๑๖๘} ขุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑๖๘/๔๗.

ประพุดิธรรมย่อมอยู่เป็นสุขทั้งในโลกนี้และโลกหน้า ฯ

(๓) ฌมมํ จเร สุจิริตํ นํ พุจจิริตํ จเร
 ฌมมจาริ สุขํ เสติ อสฺมิ โลเก ปรมหิ จ.^{๑๖๙}

แปล: พึงประพุดิสุจิริตธรรม ไม่พึงประพุดิพุจิริตธรรม ผู้ประพุดิธรรมย่อมอยู่เป็นสุขทั้งในโลกนี้และโลกหน้า

วิเคราะห์

ในคานานี้ คำว่า ธรรม ปรากฎคาถาละ ๒ คำ รวมเป็น ๔ คำ รูปศัพท์คาถาหลังเหมือนกับคาถาแรก รูปศัพท์จริง ๆ จึงมีเพียง ๒ คือ ฌมมํ และ ฌมมจาริ

ทั้ง ๒ คำ มีความหมายอย่างเดียวกันคือ สุจิริต ๓ ประการ โดยอาศัยบริบทว่า “พึงประพุดิสุจิริต.....” “ไม่พึงประพุดิพุจิริต.....” และ “ผู้ประพุดิ.....ย่อมอยู่เป็นสุขทั้งในโลกนี้และโลกหน้า”

อภิปราย

ความต่างกันเพียงเล็กน้อยคือ คาถาแรกเพ่งถึงสุจิริตธรรมในบริบทของพระภิกษุ ขณะที่คาถาหลัง เพ่งถึงสุจิริตธรรมบริบทของบุคคลทั่วไป ซึ่งในบริบทของคานานี้ จะรวมถึงพระราชกรณียกิจด้วย โดยมีข้อบรรจบร่วมกันคือ ต้องทำด้วยความสุจิริต หากทำหน้าที่ด้วยความไม่สุจิริต (พุจิริต) ย่อมก่อให้เกิดความเดือดร้อน

อรรถกถาธรรมบท พระพุทธโฆสจารย์อธิบายเฉพาะบริบทที่เป็นหน้าที่ของพระภิกษุ โดยยกเรื่องการเที่ยวบิณฑบาตเป็นอุทาหรณ์ เริ่มตั้งแต่ ละการแสวงหาที่ไม่สมควร เที่ยวบิณฑบาตตามลำดับตรอก ไม่เที่ยวบิณฑบาตในสถานที่อโคจร^{๑๗๐}

(๔) น อตตเหตุ น ปรสฺส เหตุ
 น ปุตตมิจฺเณ น ธนํ น รฏฺฐํ
 น อิจฺเญยฺย อธมเมน สมิทฺธิมตฺตโน
 ส สีลวา ปญฺญวา ฌมฺมิโก ลียา.^{๑๗๑}

แปล: บัณฑิตย่อมไม่ทำบาปเพราะตนเป็นเหตุ หรือเพราะผู้อื่นเป็นเหตุ บุคคลไม่พึงปรารถนาบุตร ทรัพย์ แวนแคว้น หรือความสำเร็จเพื่อตนโดยไม่ชอบธรรม พึงเป็นผู้มีศีล มีปัญญา และยึดมั่นอยู่ในธรรม

วิเคราะห์

^{๑๖๙} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑๖๙/๔๗.

^{๑๗๐} พุ.ธ.อ. ๑/๒/๓/๒๓๔-๒๓๕.

^{๑๗๑} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๘๔/๓๒.

ธรรมในคานานี้ ปรากฏ ๒ คำ คือ อธมเมน (โดยไม่ชอบธรรม) และ ธมมิโก (ยึดมั่นอยู่ในธรรม) เฉพาะคำที่ ๒ หมายถึง สุจริตธรรม โดยอาศัยบริบทว่า “พึงเป็นผู้มีศีล มีปัญญา และยึดมั่นอยู่ใน.....”

อภิปราย

ในอรรถกถาธรรมบท ไม่ได้อธิบายความธรรมในคานานี้ไว้เป็นการเฉพาะ หากแต่ใช้วิธีอธิบายเชื่อมโยงกันทั้งคทา เพื่อชี้ให้เห็นความหมายโดยภาพรวมทั้งคทา ดังนี้

บทว่า **น ปุตตมิจเณ** ความว่า บัณฑิตไม่พึงปรารถนาบุตรหรือทรัพย์ หรือแวนแคว้น ด้วยกรรมอันลามก, บัณฑิตเมื่อปรารถนาแม้สิ่งเหล่านั้น ย่อมไม่กระทำความกรรมลามกเลย. บทว่า **สมิทิมตตโน** ความว่า บัณฑิตไม่พึงปรารถนา แม้ความสำเร็จเพื่อตน โดยไม่เป็นธรรม. อธิบายว่า บัณฑิตย่อมไม่ทำบาปแม้เพราะเหตุแห่งความสำเร็จ. บทว่า **ส สีลวา** ความว่า บุคคลผู้เห็นปานนี้นั้นแล พึงเป็นผู้มีศีล มีปัญญา และตั้งอยู่ในธรรม.....^{๑๗๒}

นอกจากคำอธิบายดังกล่าว ในนิทานประกอบ พระอรรถกถาจารย์ปรารภพระธัมมิกเถระ เมื่อครั้งครองเพศฆราวาสก็เลี้ยงชีวิตโดยชอบธรรม ครั้นได้บวชในพระพุทธศาสนาแล้วก็ทำตนให้พ้นทุกข์ และยังสามารถเป็นแบบอย่าง ทำให้คนในครอบครัวคือบุตร และภรรยาได้ออกบวชตาม กระทั่งบรรลุนิพพานทั้งหมด จนเป็นที่ยกย่องสรรเสริญ^{๑๗๓}

๑๑) **ทุจริตธรรม** พบว่าใช้ในความหมายนี้ ในคทาที่ ๘๔, ๘๖ มีรูปคาดังนี้

- (๑) น อตตเหตุ น ปรสส เหตุ
 น ปุตตมิจเณ น ธนํ น รัฏฐํ
 น อิจเณย อธมเมน สมิทิมตตโน
 ส สีลวา ปญญา ธมมิโก ลียา.^{๑๗๔}

แปล: บัณฑิตย่อมไม่ทำบาปเพราะตนเป็นเหตุ หรือเพราะผู้อื่นเป็นเหตุ บุคคลไม่พึงปรารถนาบุตร ทรัพย์ แวนแคว้น หรือความสำเร็จเพื่อตนโดยไม่ชอบธรรม พึงเป็นผู้มีศีล มีปัญญา และยึดมั่นอยู่ในธรรม

วิเคราะห์

ธรรมในคานานี้ ปรากฏ ๒ คำ คือ อธมเมน (โดยไม่ชอบธรรม) และ ธมมิโก (ยึดมั่นอยู่ในธรรม)

คำแรก หมายถึง ทุจริตธรรม โดยอาศัยบริบทว่า “ไม่พึงปรารถนาบุตร ทรัพย์ แวนแคว้น หรือความสำเร็จเพื่อตนโดยไม่ชอบ.....”

^{๑๗๒} พ.ธ.อ. ๑/๒/๒/๓๕๖.

^{๑๗๓} พ.ธ.อ. ๑/๒/๒/๓๕๕.

^{๑๗๔} พ.ธ. (บาลี) ๒๕/๘๔/๓๒.

อภิปราย

ในอรรถกถาธรรมบท พระพุทธโฆสาจารย์ไม่ได้อธิบายความอธรรม หากแต่ใช้วิธีอธิบายเชื่อมโยงกันทั้งคาถา เพื่อชี้ให้เห็นความหมายโดยภาพรวมทั้งคาถา ดังนี้

บทว่า **น ปุตตมิจเณ** ความว่า บัณฑิตไม่พึงปรารถนาบุตรหรือทรัพย์ หรือแว่นแคว้น ด้วยกรรมอันลามก, บัณฑิตเมื่อปรารถนาแม้สิ่งเหล่านั้น ย่อมไม่กระทำความกรรมลามกเลย. บทว่า **สมิทธิมุตโต** ความว่า บัณฑิตไม่พึงปรารถนา แม้ความสำเร็จเพื่อตน โดยไม่เป็นธรรม. อธิบายว่า บัณฑิตย่อมไม่ทำบาปแม้เพราะเหตุแห่งความสำเร็จ. บทว่า **ส สีลวา** ความว่า บุคคลผู้เห็นปานนี้นั้นแล พึงเป็นผู้มีศีล มีปัญญา และตั้งอยู่ในธรรม....^{๑๗๕}

จะเห็นว่า ท่านอธิบายธรรมโดยระบุพฤติกรรมเพื่อเป็นตัวอย่างรวม ๆ ว่า “ไม่ทำกรรมอันลามก” คำว่า ลามก มาจากศัพท์บาลีว่า ปาป ภาษาไทยใช้คำว่า บาป ระบุถึงความชั่ว หรืออกุศลธรรมทั้งปวง ท่านใช้คำนี้เพื่อสื่อถึงคำว่า “อธมเมน” ที่ปรากฏในพระคาถา และเป็นสิ่งที่บัณฑิตพึงเว้น ไม่ล่วงละเมิด ไม่ว่าจะเป็นเนื่องจากสาเหตุใด ๆ ผู้ยึดมั่นในหลักการดังกล่าวนี้เอง ได้ชื่อว่า ยึดมั่นอยู่ในธรรม

(๒) กณห์ ธมมวิปปหาย สุกกั ภาเวถ ปณฺธิโต
 โอกา อโนกมาคมม วิเวเก ยตถ ทูรมิ.^{๑๗๖}

คำแปล : บัณฑิตละธรรมดำแล้วพึงเจริญธรรมขาวออกจากวิภูษะมาสู่วิภูษะ

วิเคราะห์

ในคาถานี้ คำว่า ธรรม หมายถึง ทุจริตธรรม โดยอาศัยบริบทว่า “บัณฑิตละ.....ดำแล้ว พึงเจริญธรรมขาว....”

อภิปราย

คำว่า ธรรม ในคาถานี้ ความหมายชัดเจน เพราะมีบริบทบังคับ (กณห์=ดำ,ชั่ว) จึงมีความหมายอื่นไม่ได้นอกจาก ทุจริตธรรม หรืออกุศลธรรมทั้งปวง เป็นปหานธรรม คือธรรมที่ควรละ เมื่อละธรรมดำ คือทุจริตทั้งปวงแล้ว ก็ให้บำเพ็ญธรรมขาว คือสุจริตทั้งปวง ด้วยวิธีการเช่นนี้ ก็จะเป็นหนทางนำตนออกจากวิภูษะได้

๑๒) **พระอริยบุคคล** พบว่าใช้ในความหมายนี้ในคาถาที่ ๗๐ มีรูปคาถาดังนี้

 มาเส มาเส กุสคเคน พาโล ภุญเชถ โภชนํ
 น โส สงขาตธมมานํ กลํ อคฺขติ โสฬสี.^{๑๗๗}

แปล: คนพาลถึงใช้ปลายหญ้าคาจิ้มอาหารกินทุกๆ เดือน เขาก็ไม่ได้รับผลแห่งการปฏิบัติเช่นนั้น เท้าเสียวที่ ๑๖ ของผู้มีธรรมอันนับได้แล้ว

^{๑๗๕} พุ.ธ.อ. ๑/๒/๒/๓๕๖.

^{๑๗๖} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๘๖/๓๒.

^{๑๗๗} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๗๐/๒๙.

วิเคราะห์

ในคานานี้ ธรรมถึง พระอริยบุคคล โดยอาศัยบริบทที่ว่า “ไม่ได้รับผลแห่งการปฏิบัติเช่นนั้นเท่าเสียวที่ ๑๖ ของผู้มี.....อันนับได้แล้ว”

อภิปราย

ธรรมคานานี้ มีบริบทที่ควรพิจารณา กล่าวคือ “ผู้มีธรรมอันนับได้แล้ว” หมายถึง อะไร หรือใคร

เพื่อความชัดเจน อรรถกถาธรรมบทจึงได้ขยายความให้เกิดความชัดเจนยิ่งขึ้นว่า หมายถึงพระอริยบุคคลนับตั้งแต่พระโสดาบันเป็นต้นไป กระทั่งถึงพระอรหันต์^{๑๗๘} สอดคล้องกับหลักฐานในพระไตรปิฎกหลายแห่ง เช่น สังยุตตนิกาย นิทานวรรคระบุนถึงพระอรหันตชีนาสพ^{๑๗๙} สังยุตตนิกายสหายตนวรรค ระบุนถึงพระอริยสาวก^{๑๘๐} ขุททนิกาย จูฬนิกาย พระพุทธเจ้าระบุนถึง พระอรหันตชีนาสพ โดยให้เหตุผลว่า พระอรหันตชีนาสพนั้น เป็นผู้รู้ธรรม เทียบเคียงธรรม พิจารณาธรรม รู้แจ้งธรรม เห็นแจ้งธรรม^{๑๘๑}

แสดงให้เห็นว่า หลักฐานในพระไตรปิฎก คำว่า “มีธรรมอันนับได้แล้ว” ท่านระบุนถึงผู้ที่ได้บรรลุธรรมแล้ว

ดังนั้น ไม่ว่าจะพิจารณาจากบริบทที่เกี่ยวข้องในคานาที่ปรากฏทั้ง ๓ แห่งนี้ ตลอดถึงแนวอธิบายของอรรถกถาจารย์ในอรรถกถาธรรมบทก็ดี อรรถกถาอื่น ๆ ก็ดี ล้วนมีความเกี่ยวข้องกับอริยบุคคลทั้งสิ้น

๑๓) **บาปธรรม** พบว่าใช้ในความหมายนี้ ในคานาที่ ๒๔๒, ๒๔๘, ๒๖๖, ๓๐๗ มีรูปคานาดังนี้

(๑) มลิตถิยา ทุจจิริติ มจฺเฌริ ททโต มลํ
มลา เว ปาปกา ธมฺมา อสฺมิ โลเก ปรมฺหิ จ.^{๑๘๒}

คำแปล: สตรีมีความประพฤติชั่วเป็นมลทิน ผู้มีความตระหนี่เป็นมลทิน
บาปธรรมเป็นมลทินทั้งในโลกนี้และโลกหน้า

วิเคราะห์

ในคานานี้ ธรรม หมายถึง บาปธรรม โดยอาศัยบริบทที่ว่า “บาป.....เป็นมลทินทั้งในโลกนี้และโลกหน้า”

^{๑๗๘} พุ.ธ.อ. ๑/๒/๒/๒๓๑.

^{๑๗๙} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๓๒/๕๙.

^{๑๘๐} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๕๔/๒๗๖.

^{๑๘๑} พุ.จุ. (ไทย) ๓๐/๗/๖๒.

^{๑๘๒} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒๔๒/๕๙.

อภิปราย

อรรถกถาธรรมบท อธิบายความโดยยกทั้งบทนาม และบทวิเสสนะมาอธิบายรวมว่า “สองบทว่า ปาปกา ธมมา ความว่า กิเลสธรรมทั้งหลายเป็นมลทินทั้งนั้น ทั้งในโลกนี้ ทั้งในโลกหน้า”^{๑๘๓}

พระพุทธเจ้าตรัสคานานี้ปรารภภรรยาของกุลบุตรผู้หนึ่งที่มีความประพฤตินอกใจเป็นปกติ ทำให้กุลบุตรท่านนี้เกิดความเสื่อมเสีย และเกิดความละอาย ไม่กล้าแม้กระทั่งสู้หน้าพระศาสดา จึงตรัสคานานี้เพื่อแสดงถึงโทษของทุจริต

อนึ่ง รูปแบบของการใช้ธรรมในความหมายเฉพาะที่นิยมมากที่สุดก็คือ การนำคำที่ต้องการระบุถึงเป็นการเฉพาะนั้นมาวางเป็นบทขยาย หรือเป็นบทวิเสสนะ ซึ่งอาจจะวางหน้า หรือหลังบทประธานก็ได้ บางครั้งนำมาสนธิเป็นศัพท์เดียวกันก็มี เช่น ภิกขุ สีลวันโต กลยณธมมา^{๑๘๔} (เหล่าภิกษุ ผู้ศีล มีกลยณธรรม), ภคินีโย อภุสฺส ครุธมมา^{๑๘๕} (น้องหญิง ครุธรรม ๘ ประการ...), อนตรายิกา ธมมา วุตตา ภควตา^{๑๘๖} (อนตรายิธรรม อันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้แล้ว), เวทนา อนิจจา สงขตา ปฏิจฺจสมุปปนาชยธมมา วยธมมา วิราชธมมา นิโรธธมมา ตสสา นิโรโธ นิโรโธติ วุจฺจติ ฯ^{๑๘๗} เป็นต้น

ในพระคานานี้ ท่านใช้คำว่า ปาปกา ขยายความ ธมมา ทำให้มีความเฉพาะ ระบุถึงอกุศลฝ่ายเดียว

(๒) น เตน ภิกขุ โส โหติ ยาวตา ภิกขเต ปเร
วิสสํ ธมมํ สมาทาย ภิกขุ โหติ น ตาวตา.^{๑๘๘}

แปล: บุคคลไม่เชื่อว่าเป็นภิกษุ เพียงเพราะขอจากผู้อื่นเท่านั้นทั้งไม่เชื่อว่าเป็นภิกษุ เพราะยังสมาทานธรรมที่เป็นพิษอยู่

วิเคราะห์

ในคานานี้ ธรรม หมายถึง บาปธรรม หรืออกุศลธรรม โดยอาศัยบริบทที่ว่า “เพราะยังสมาทาน.....ที่เป็นพิษอยู่”

อภิปราย

ความในตอนแก้อรรถ ท่านไม่ได้แสดงความหมายของธรรมไว้ แต่แสดงบทขยาย คือคำว่า เป็นพิษว่า “บทว่า วิสสํ เป็นต้น ความว่า ผู้ที่สมาทานธรรมไม่เสมอ หรือธรรมมีกายกรรม เป็นต้น อันมีกลิ่นเป็นพิษประพติดอยู่ หาเชื่อว่าเป็นภิกษุไม่”^{๑๘๙}

^{๑๘๓} พุ.ธ.อ. ๑/๒/๔/๒๘.

^{๑๘๔} วิ.ม.หา. (บาลี) ๒/๓๐๔/๒๐๙.

^{๑๘๕} วิ.ม.หา. (บาลี) ๒/๔๑๐/๒๗๐.

^{๑๘๖} วิ.ม.หา. (บาลี) ๒/๖๖๒/๔๓๑.

^{๑๘๗} ส.ข. (บาลี) ๑๗/๔๘/๓๐.

^{๑๘๘} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒๖๖/๖๒.

^{๑๘๙} พุ.ธ.อ.๑/๒/๔/๘๕.

บริบทของการตรัสพระคานานี้ พระพุทธเจ้าทรงปรารภถึงพราหมณ์ผู้หนึ่ง ปรารภนาให้ พระพุทธเจ้าเรียกตนเองว่าภิกษุ เพราะมีการเที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตรเหมือนภิกษุทั้งหลาย เพื่อแก้ความเข้าใจผิดของพราหมณ์ และชี้ให้เห็นว่า ความเป็นภิกษุนั้น ไม่ได้ขึ้นอยู่กับรูปลักษณ์ภายนอก トラบใดที่ยัง สมาทานธรรมที่เป็นพิษอยู่ ก็ไม่ควรเรียกว่าเป็นภิกษุ

ธรรมในคานานี้จึงหมายถึงบาปกรรม หรืออกุศลธรรมตามบทวิเสสณะที่วางข้างหน้า

คำว่า บาปกรรม หรืออกุศลธรรมดังกล่าวนี้ เป็นการกล่าวในภาพรวม ไม่ระบุหัวข้อธรรม ใดๆก็ตาม หากพิจารณาจากบริบทที่เกี่ยวข้องกับข้อวัตรปฏิบัติของพระภิกษุ อกุศลธรรมดังกล่าว ย่อม มีนัยเกี่ยวข้องกับข้อวัตรปฏิบัติที่เป็นโทษสำหรับการประพฤติพหุมจรของภิกษุด้วย

(๓) กาสาวกณฐา พหโว ปาปมมา อสญญาตา
ปาปา ปาเปหิ กมเมหิ นิรยเต อุปปชเช.^{๑๙๐}

แปล: ภิกษุจำนวนมากมีผ้ากาสาวะพันที่คอมีธรรมเลวทราม ไม่สำรวม
ย่อมตกนรกเพราะบาปกรรมทั้งหลาย

วิเคราะห์

ในคานานี้ ธรรม หมายถึง บาป หรืออกุศล โดยอาศัยบริบทที่ว่า “ภิกษุจำนวนมาก มีผ้า กาสาวะพันที่คอ มี.....เลวทราม ไม่สำรวม ย่อมตกนรก”

อภิปราย

คานานี้ ท่านไม่ได้อธิบายความมากนัก เพราะความชัดเจนอยู่แล้ว เหตุนั้น ท่านจึง แสดงไว้ แต่เพียงสั้น ๆ ว่า “บทว่า ปาปมมา แปลว่า ผู้มีธรรมลามก”^{๑๙๑}

พิจารณาจากนิทานประกอบ พระพุทธเจ้าตรัสคานานี้เพื่อรับรองการเห็นปรตของพระมหา โมคคัลลานะ พร้อมกับยกเป็นอุทาหรณ์สำหรับการแสดงธรรม โดยทรงชี้ให้เห็นถึงโทษของการทุศีล

(๔) เอว โภ ปุริส ชานาหิ ปาปมมา อสญญาตา
มา ต โลโก อธมโม จ จิรํ ทุกขาย รนญ.^{๑๙๒}

แปล: ท่านผู้เจริญ ขอท่านจงรู้อย่างนี้ว่า ผู้มีบาปกรรมทั้งหลาย มักไม่สำรวม
ขอโลกะ และอธรรม อย่าอย่าให้ท่านให้เป็นทุกข์ตลอดกาลนานเลย

วิเคราะห์

ในคานานี้ปรากฏ ๒ คำ คือ ปาปมมา และ อธมโม เฉพาะ ปาปมมา ในบาทที่ ๒ หมายถึง บาปกรรมทั้งปวง โดยอาศัยบริบทว่า “ผู้มีบาป.....ทั้งหลาย มักไม่สำรวม.....และอธรรม อย่าอย่าให้ท่านให้เป็นทุกข์ตลอดกาลนานเลย”

^{๑๙๐} พ.ธ. (บาลี) ๒๕/๓๐๗/๖๙.

^{๑๙๑} พ.ธ.อ.๑/๒/๔/๒๐๒.

^{๑๙๒} พ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒๔๘/๖๐.

อภิปราย

คำว่า ปาปธรรม ในคานานี้ มีความหมายตรงตัว คือเพ่งถึงกรรมฝ่ายอกุศล หรือฝ่ายชั่ว ให้ผลเป็นความทุกข์ ความเดือดร้อน ท่านจึงสงเคราะห์เข้าในมลวรรค คือหมวดที่ว่าด้วยเรื่องมลทิน ซึ่งในบริบทของคานานี้ ท่านปรารภถึงการล่วงละเมิดศีล ๕ และปราศจากการสำรวมกาย วาจา ใจ เป็นต้น^{๑๙๓} อันเป็นเหตุนำมาซึ่งมลทินต่าง ๆ

๓.๒ สรุปท้ายบท

จากการสืบค้นความหมายของธรรม ทั้งตามนัยแห่งสันสกฤต นัยแห่งบาลี และตามบริบทของคาถาต่าง ๆ ที่ปรากฏในคัมภีร์ธรรมบทจำนวน ๖๘ คำ ทำให้ได้ข้อเท็จจริงประการหนึ่งว่า คำว่า “ธรรม” เป็นคำหนึ่งที่มีพัฒนาการมายาวนาน ทั้งมีความหมายแตกต่างกันออกไปตามบริบท โดยเฉพาะอย่างยิ่งในคัมภีร์ธรรมบท คำว่า ธรรม มีความหมายถึง ๒๑ ประการ ในจำนวนนี้ มีทั้งธรรมในระดับโลกียะ และโลกุตระ มีทั้งส่วนที่เป็นปริยัติธรรม ปฏิบัติธรรม และปฏิเวธธรรม มีทั้งธรรมสำหรับผู้ครองเรือน และธรรมสำหรับบรรพชิต สะท้อนให้เห็นถึงความหลากหลายของบุคคลที่ปรารภถึง ซึ่งถือเป็นเสน่ห์อย่างหนึ่งที่ทำให้คัมภีร์ธรรมบทเป็นที่แพร่หลาย เป็นที่รู้จักกันโดยทั่วไป

^{๑๙๓} พ.ธ.อ. ๑/๒/๔/๓๗.